

Abdul Husein Hosroupanah
S perzijskog preveo Refik Razić

Filozofija znanja¹

UDK 1:165

Sažetak

Filozofija nauka i naučnih disciplina zajednički je naziv koji se odnosi na filozofiju nauka i filozofiju zbilja (فلسفه حقایق). Sama filozofija nauka je znanost komprehenzivnog deskriptivno-analitičkog naučnog smjera, kakve su filozofija religijskog znanja, filozofija empirijskih nauka, filozofija društvenih nauka itd. Filozofija zbilja/fakata je introspektivna nauka deskriptivno-racionalnog karaktera o zbiljskim i konvencionalnim fenomenima kakvi su filozofija religije, filozofija duše, politička filozofija i filozofija znanja.

Da bi se objasnila ova tema, potrebno je kazati da se filozofija nauka i naučnih disciplina (*falsafehaje mozaf*) pojavljuje u dvije forme, odnosno na dva načina. Prvi način pojavljivanja ove filozofije jest u formi umskih i objektivnih, te stvarnih i konvencionalnih fenomena i zbilja, a drugi u formi uređenih znanja i nauka. Filozofija nauka i naučnih disciplina bavi se fenomenima i zbiljama koji pripadaju prvoj kategoriji znanja koristeći određeni filozofski pogled spram racionalne analize određene teme, to jest objektivne i umske stvarnosti. Takvi fenomeni su filozofija života, filozofija jezika, filozofija uma, filozofija duše, filozofija znanja, filozofija religije, filozofija vjerovjesništva itd.

Islamska filozofija, posebno njezina peripatetička mudrost i transcendentna teozofija, objašnjavajući glavna i sporedna svojstva egzistenta iz aspekta toga što je egzistent, bave se samo jednim dijelom filozofskih disciplina čije teme su fenomeni i zbilje kakve su filozofija bivstvovanja, filozofija znanja, filozofija duše i filozofija religije. Duša je jedna objektivna zbilja, dok je znanje umska zbilja. Naravno, naslov kakav je *filozofija znanja* uglavnom je ontološki, iako se na jedan razuđen način bavi i epistemološkim raspravama. Filozofija nauka i naučnih disciplina pripada naukama druge razine, to jest ona je sistemska i uređena nauka koja se bavi povijesnom deskripcijom, racionalnom i sveobuhvatnom analizom nauke ili naučne discipline.

Drugim riječima, filozofije nauka i naučnih disciplina gledaju jednim izvanjskim pogledom na uređene nauke i naučne discipline i objašnjavaju njihove primarne i sekundarne zakone, a ne donose nikakve tvrdnje o istinitosti i neistinitosti sudova nauke o kojoj govore.

¹ Rad je preuzet iz knjige *Felsofehā-je mozāf* (Philosophies "of"), u redakciji Abdulhusejna Hosroupanaha, Sāzmān-e entešārāt-e pažuhešgāh we andiše-je eslāmi, Tehrān, 1385, sv. 2, str. 311-365.

Definicija filozofije znanja

Kad se govori o filozofiji znanja, misli se na ontologiju znanja i filozofiju spoznaje. Nauka poznata kao epistemologija ili teorija spoznaje² jest teorija znanja definirana na razne načine, a neki od njih su: nauka o spoznavanju instrumenata razmišljanja;³ jedna od grana filozofije koja razmatra štastvo, granice, napredak i izvore znanja, te procjenjuje vrijednost pouzdanja u spoznajne sudove;⁴ nauka koja raspravlja o čovjekovim spoznajama i vrednovanju vrsta spoznaja te određuje kriterije ispravnosti i njihove pogreške.⁵ Drugim riječima, teorija spoznaje je nauka o opravdavanju uvjerenja.⁶

Precizna definicija epistemologije jest da je to nauka koja raspravlja o glavnim i sporednim postulatima znanja iz tog aspekta što je ono jedan egzistent koji obznanjuje. Jasnije kazano, ova nauka ima u vidu raskrivački i deskriptivni aspekt znanja, te govori o ljudskim spoznajama i saznanjima, njihovoj raširenosti i njihovom vrednovanju.

Ontologija znanja predstavlja granu znanja koja se bavi pitanjima egzistencije i esencije (štastva) znanja, dok se znanje u značenju apsolutne svijesti dijeli na neposredno i posredno. Drugim riječima, znanje i spoznaja osim deskriptivnog aspekta posjeduju i egzistenciju i esenciju. Egzistencijski aspekt znanja nije predmet epistemologije, već se filozofska znanost bavi ovom temom. Dakle, pitanja poput nematerijalnosti ili materijalnosti znanja, supstancijalnog ili akcidentalnog aspekta znanja, jedinstva znanja, subjekta i objekta znanja i slično, razmatraju se u ontologiji znanja (filozofskoj znanosti).

Predmet proučavanja filozofije znanja

Predmet proučavanja filozofije spoznaje jest znanje i glavna rasprava ove nauke je o znanju ili spoznaji. Naravno, znanje ima dva aspekta i

to ontološki i deskriptivni, pa se u ovoj nauci raspravlja iz deskriptivnog aspekta o stvari po sebi, onako kako se raspravlja i iz njezinog ontološkog aspekta. Ukratko, predmet ove nauke jesu najjasniji pojmovi, to jest znanje i spoznaja, ali iz ranije spomenutih aspekata.

Cilj filozofije znanja

Šta je znanje? Da li je stjecanje znanja moguće? Koji su njegovi uvjeti? Postoji li sigurno znanje podudarno sa stvarnošću? Može li se ono dosegnuti? Šta je područje ljudske spoznaje? Pomoću kojeg kriterija se može razlikovati istinito od neistinitog znanja? Postoji li umska stvarnost? Je li upravo umska egzistencija znanje? Da li je znanje oblik egzistencije ili esencije (štastva)? Da li je nematerijalno ili materijalno? Da li je znanje kvalitet ili pripada nekoj drugoj akcidentalnoj kategoriji? Ova pitanja su glavni i važan predmet rasprava u filozofiji znanja. Glavni cilj ove nauke je, prije svega, predočavanje puteva za stjecanje sigurnog znanja, a potom objašnjavanje kriterija koji će potvrditi njegovu usklađenost sa stvarnošću. Epistemologija nastoji spoznati znanje. Isto tako je detaljna spoznaja egzistencije i esencije znanja. Prema tome, cilj ove nauke je traganje za istinitim odgovorima na spomenuta pitanja.

Vажnost filozofije znanja

Filozofija znanja rasvjetljava put pronalaska ispravnog odgovora na sudbinska pitanja i čovjeka oslobađa iz ponora besmisla i nemara.⁷ Condillac definira filozofiju kao "ljudsko osjećanje", a Mulla Sadra je definira kao "usavršavanje ljudske duše posredstvom spoznavanja egzistirajuće zbilje, onakve kakva jest, i prosuđivanje o bivstvovanju tih zbilja posredstvom dokaza". Upravo iz ove dvije definicije može se prepoznati važnost spoznaje, jer su obje definicije definirale

² Ova nauka je bila poznata pod imenom kognostologija (cognostology), a potom je tu riječ zamijenila riječ epistemologija. U posljednje vrijeme se proširila upotreba naziva "teorija spoznaje" (theory of knowledge).

³ Džafer Sobhani, *Šenah dar falsafeje eslami*, str. 9.

⁴ David Walter Hamlyn, *Taribe ma'rafatšenasi*, str. 1.

⁵ Misbah Jazdi, Mohamad Taqi, *Amuzeše falsafe*, sv. 1, str. 153.

⁶ Roderick M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, str. 5; Jonathan Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, str. 1.

⁷ Misbah Jazdi, Mohammad Taqi, *Amuzeše falsafe*, sv. 1, str. 164; Mohamad Taqi Džaferi, *Barrestije mosabebeje Rasel we Vajt*, str. 23-30.

filozofiju kao kozmologiju posredstvom osjećanja, spoznaje i racionalnog poretka.⁸

Među temama drevne filozofije koje su više povezane s religijom (ali i s naukom) i imaju utjecaja na nju u prvom redu je epistemologija, koja se bavi esencijom znanja ili spoznajom (metodama istraživanja, kriterijem istinitosti, ulogom znanja i vrednovanjem teorija), a zatim metafizika koja se bavi najuniverzalnijim kategorijama s ciljem opažanja, razumijevanja, objašnjavanja i tumačenja esencije zbilje (vrijeme, uzročnost, um, pravilo i sl.).⁹

Danas su sve rasprave nove teologije, filozofije religije i novih pitanja na Zapadu zasnivaju na filozofiji znanja, dotle da se može kazati kako je nova povijest filozofije Zapada zapravo povijest epistemologije i filozofije znanja Zapada. Utjecaj filozofije znanja na teme poput religijskog iskustva, racionalnosti i religije, religijskog pluralizma i druge slične teme veoma je ozbiljan.

Funkcije filozofije znanja

Objašnjenje funkcija te naučnih, psiholoških i praktičnih ishoda filozofije znanja uvećava važnost ove naučne discipline nekoliko puta.

1. Naučna i spoznajna funkcija

U današnjem svijetu mnoge škole mišljenja govore o čovjeku i njegovim ciljevima, njegovom životu, završetku, smrti itd. Svim tim školama pitanja su zajednička, ali su odgovori različiti. Korijen tih razlika je u svjetonazoru i, na koncu, u mnoštvu njihovih spoznaja.¹⁰ Svaka vrsta mišljenja u različitim školama mišljenja oblikuje se uz potporu pristupu, načinu rješavanja i gledišta u filozofiji znanja i nijedna pretpostavka se ne oblikuje bez epistemološke hipoteze. Filozofija znanja je činilac pronalazanja kriterija vrednovanja na uređen način, bilo da se radi o filozofskim i teološkim naukama ili o empirijskim i prirodnim naukama.¹¹

Utjecaj filozofije znanja i epistemologije na empirijske nauke postao je jasniji otkako su se pojavili Humeovi prigovori, a njutnovska fizika postala poljuljana negiranjem načela uzročnosti,

kada ju je Kant ponovo učvrstio iznošenjem nove teorije spoznaje, nove psihologije, te predstavljanjem dvanaest kategorija i apriornih pojmova.

Danas postoje dvije vrste devijantnog pristupa istraživanju religije. Jedan je imitatorski, fanatični, nekritički i neutjecajan, dok je drugi antitradicionalan i svako mišljenje smatra neispravnim optužujući ga da je zastarjelo. Uzrok ovih devijacija je nedostatak pažnje o temama o kojima raspravlja filozofija znanja. Danas su aktuelne teme relativizacije etike i kulture, što je posljedica odsustva usredotočenosti na temelje filozofije znanja.

Filozofija znanja je korijen i osnova filozofije religije. Ovo načelo postaje jasnije ako se uzmu u obzir dvije činjenice koje ovdje navodimo.

1. Jedna od rasprava koje otvaraju put u epistemologiji jest rasprava o mogućnosti znanja. Skeptici su bili uvjereni u nemogućnost znanja te da, ako se problem znanja ne odbaci na početnom koraku skepticizma, neće ostati nikakvog konstruktivnog sadržaja za rasprave iz područja religijske spoznaje.
2. U epistemologiji uspostavljanje dokaza ima posebno mjesto. U ovoj nauci se raspravlja o tome šta je to dokaz uopće? Kako se može opravdati vjerovanje? U čemu je dokazivost dokaza? Je li dokaz subjektivan ili relativan? Je li neki dokaz takav da je dokaz za sve ili je dokaz za neku posebnu skupinu? Jasno je da prije davanja odgovora na spomenuta pitanja nećemo preći na područja uspostavljanja dokaza za glavne religijske tvrdnje. U epistemologiji se objašnjavaju suština vjerovanja i njegov odnos sa znanjem, definicija religije, suština i kriteriji različitih vrsta definicija isključive istinitosti religije, zbilja vjerovanja itd.¹²

Oslanjajući se na savršeni sistem epistemologije i koristeći se čvrstim i logičkim utemeljenjem, moguće je pronaći odgovor na postavljena pitanja i iznaći rješenja za različite probleme i nedoumice pojedinih misaonih škola. Uz podršku ispravnog kriterija znanja moguće je odabrati tačno i konstruktivno mišljenje.

⁸ *Šenabt az didgah e'elmi we az didgah Kur'an*, str. 42.

⁹ Ian Barbour, *Elm we din*, str. 12.

¹⁰ Morteza Motahhari, *Masaleje šenabt*, str. 15.

¹¹ Džafer Sobhani, *Nazarijetu el-ma'rifeh*, str. 14.

¹² Muhamed Taqi Feali, *Daramadi bar ma' refatsenasije dimi we moaser*, str. 40.

2. Psihološka funkcija

Uzrok mnogih zbunjenosti, skepticizama i relativizama koji predstavljaju čovjekov psihološki problem nisu bile slabost filozofije znanja i epistemologija. Sve dok sumnja bude predstavljala prolaz kojim se doseže sigurnost, osoba neće u svojim opredjeljenjima biti skeptik. Međutim, ako ova sumnja bude mjesto stajanja i boravka, osim znanstvenih problema pojavit će se duhovne i psihičke nelagode, a ponekad i psihičke anomalije. Ličnosti poput Alberta Camusa, Franza Kafke, Sadegha Hedayata i Forougha Farrokhzadea su pod utjecajem zbunjenosti i nedostatnosti u pitanjima znanja zapale u psihičke poteškoće i razmišljale o samoubistvu. Dakle, s posjedovanjem ispravnog spoznajnog temelja dolazi i do rješavanja problema i poteškoća, a s prepoznavanjem spoznajnog problema drugih priprema se ispravan put odabira i uvjet kretanja u smjeru istinite spoznaje.

3. Praktična funkcija

Problematična ponašanja i društveni problemi kod ljudi posljedica su slabosti ili devijacije u njihovom znanju. Slabost znanja kod pojedinca imaće loše društvene ishode. Onaj koji znanje općenito smatra relativnim nužno će imati i relativistički pristup etici. Čak je i vrsta tehnoloških proizvoda i korištenje raznih industrija u mnogim slučajevima usko povezano s gledištima u području filozofije znanja.

Stjecanjem ispravnog znanja posredstvom filozofije znanja i epistemologije doći ćemo do ispravnog djela i praktične koristi. Iako rezultat djela u formi univerzalnog afirmativnog suda ne ukazuje na ispravnu spoznaju, ipak se od ispravne spoznaje može doći do korisnog rezultata.

Darvinova hipoteza o mijenjanju vrsta, koja je bila produkt njegove filozofije znanja, svojim je neobuzdanim i slobodnim razvojem stvorila ideju nadmoćne rase i rasne superiornosti. Sve to je rezultiralo pojavom darvinističkog morala i, na koncu, dešavanjima koja su dovela do Drugog svjetskog rata.

Ipak, uporedo s tim učinjeni su brojni iskoraci na polju prirodnih, empirijskih i u nekim ograncima humanističkih nauka, što je rezultat poklanjanja

pažnje u odabiru ispravne metode za stjecanje tih znanja. Što je bio veći čovjekov spoznajni uvid to je naučni napredak i progres bio snažniji.

Filozofija islamske spoznaje

S obzirom na to da je filozofija znanja izvanreligijska nauka, nameće se pitanje je li dodavanje riječi *islamski* sintagmi *filozofija znanja* opravdano i prihvatljivo. Dakle, kako je moguće dodati riječ *islamski* sintagmi *filozofija znanja* ako se uzme u obzir da je epistemologija racionalna nauka koja racionalnom i neposrednom metodom govori o egzistenciji i esenciji znanja, te o kriteriju istinitosti/neistinitosti znanja.

Odgovor na prethodno spomenutu dvojbu mogao bi se dati na sljedeći način. Ako filozofija znanja raspravlja na takav način da govori o egzistenciji, esenciji, mogućnosti i vrijednosti znanja i predstavlja poseban sistem u epistemologiji koji će biti usklađen s islamom, a znanje smatra mogućom istinitom kauzalnom tvrdnjom, dok skepticizam i relativizam kritizira te uspostavlja kriterij razlikovanja istinitog od neistinitog znanja, onda će to biti govor podudaran s epistemološkim stavovima islama i islamskim religijskim tekstovima. Islam se suprotstavlja skepticizmu i relativizmu i smatra nužnim postojanje kriterija za ustanovljavanje istinitog znanja. Prema tome, filozofija znanja i epistemologija sofista, Kanta ili pozitivista ne mogu se smatrati islamskim. Osim toga, islamska naučavanja, kur'anski ajeti i predanja mogu pred filozofiju znanja postaviti nova pitanja. Naprimjer, mogu pred epistemološku nauku iznijeti dilemu sadržaja "objava ili iluminacija kao sredstvo ili izvor znanja" i tako otvoriti novo pitanje.

Islamska filozofija znanja je zapravo precizna i potpuno islamska metoda koji se koristi slijedenjem Objave, ali ne zanemaruje ulogu ljudskog razuma. Istovremeno, ona je manifestacija ciljeva, vrednota i težnji Objave i zapravo predstavlja usmjeravanje i upućivanje pojedinca i ljudskog društva, djelovanja i civiliziranosti. Islamska epistemologija se zapravo očituje kao mogućnost, naučna sposobnost te kao istinske tekovine ljudske civilizacije (što ih je čovjek sakupljao iz generacije u generaciju) koje se nakon pročišćavanja

i učvršćivanja u skladu s islamskim vrednotama, ciljevima i temeljima predaju ljudskom društvu.

Islamska filozofija znanja je dakle jedan naučni kritičar, jasan temelj istinitog znanja, jer izvire iz objavljenih vrednota i ciljeva poslanice islama. Ona je povezana sa svakom valjanom i vrijednom pojavom ljudske kulture i stavovima naučnika i mislilaca kroz vremena i stoljeća.

Islamska filozofija znanja ne samo da je skup vrednota, ideja, rezultata individualnog promišljanja ili kulturnog naslijeđa i povijesti, nego predstavlja i put za odgajanje metodičnog naučnog promišljanja jednog muslimana u svim naučnim oblastima, te društvenim, humanističkim, prirodnim i empirijskim naukama.

Zbog navedenih razloga potrebno je da danas islamska filozofija znanja bude na pročelju svih prioriteta islamskog društva kako bi transformirala metodu islamskog mišljenja i na taj način plodonosno povezala metodu islamskog mišljenja s vjerodostojnim islamskim tekstovima do razine potpunog ovladavanja područjem mišljenja. Tako će se i drevno kulturno naslijeđe korištenjem bogatih religijskih znanja oživiti i obnoviti.¹³

Epistemologija i druge znanosti

Epistemologija kao važan dio filozofije znanja u bliskoj je vezi s jednom drugom skupinom nauka, ali među njima također postoje razlike. Zbog važnosti ovog pitanja, mi ćemo se baviti razlikom između epistemologije i drugih nauka, od kojih navodimo neke: filozofska znanost, filozofije nauka i naučnih disciplina, psihologija znanja, sociologija znanja, logika itd. Ovdje ćemo se baviti odnosom između epistemologije i drugih nauka iz njene porodice.

Epistemologija i filozofska znanost

Epistemologija razmatra čovjekova znanja i iznosi gledišta o pitanjima kakva su usklađenost

znanja sa stvarnošću, sposobnost ili odsustvo sposobnosti instrumenata znanja za razotkrivanje stvarnosti, opseg i svjetlosni domet razuma u deskriptivnosti nauke. Drugim riječima, epistemologija raspravlja o čovjekovom znanju iz tog aspekta što je ona deskriptivna, te ustanovljava kriterij i vrijednost znanja. Međutim, filozofska nauka, koja je dio filozofije,¹⁴ iako ima veliku sličnost s epistemologijom, bavi se sljedećim pitanjima: je li znanje egzistencijska ili esencijska (štastvena) stvar, je li ono supstancija ili je akcidenca, da li je ujedinjeno sa subjektom znanja ili s objektom znanja i sl. U filozofskoj epistemologiji ili u ontologiji znanja se dokazuje načelo egzistencije znanja, njegova nematerijalnost, postojanost i kontinuitet.¹⁵

Mulla Sadra o egzistenciji znanja kaže:

يشبه ان يكون العلم من الحقائق التي اثبتتها عين
ماهيته و مثل تلك الحدود لا يمكن تحديدها

“Znanje sliči zbiljama čija je egzistencija isto što i njihova esencija, a takve granice se ne mogu definirati.”¹⁶

On je znanje definirao¹⁷ kao forme stvari prisutne u umu, a svako znanje čija je egzistencija prisutna forma smatra nematerijalnim¹⁸ On se protivi¹⁹ smatranju znanja kvalitetom pridodanom biti i vjeruje da znanje nije negacijska stvar, jer mi kad porinemo u svoju svijest dok razmišljamo o nečemu, pronalazimo da se u našoj duši nešto pojavilo, a ne da je nešto iščezlo.²⁰ On također odbacuje teoriju o formi utisnutoj u dušu i pridodanoj između subjekta i objekta spoznaje.²¹ On analizira i ispravlja stanovište Ibn Sine i sljedbenika stoicizma i nakon navođenja dijelova znanja ovako objašnjava njegovo pravo značenje: “Znanje nije negacijska, nego egzistencijska stvar; naravno, ne svaka aktuelna niti potencijalna egzistencija, već čista aktuelna egzistencija nepomiješana s neegzistencijom. I svaki put kad raste razina njegove čistote, jačina njegovog bivanja znanjem postaje veća.”²²

¹³ *Ma'rafatšenasi-je eslami "tarb, barname we amelkard"*, Moeseseje dahani andišeje eslami ve moeseseje farhangi tahqiqatije Iran we eslam, Tehran, jesen 1374.

¹⁴ Abdulkarim Soruš, *Falsafeje 'elme edžtem'a*, str. 27.

¹⁵ Abdullah Dževadi Amuli, *Šari'at dar ajineje ma'refat*, str. 353.

¹⁶ Mulla Sadra Širazi, *El-Hikmetu el-mute'alije fi el-asfari el-erbe'a*, sv. 3, str. 287.

¹⁷ Mulla Sadra Širazi, *Et-Tanfihi fi el-manteq*, str. 7.

¹⁸ Mulla Sadra Širazi, *El-Asfaru el-erbe'a*, sv. 3, str. 292. i 345.

¹⁹ Ibidem, str. 291.

²⁰ Ibidem, str. 278.

²¹ Ibidem, str. 289-290.

²² Ibidem, str. 291-297; drugačiji oblik ovog opisa doći će u raspravi o stupovima znanja.

Jasno je da je on u ovim rečenicama obratio pažnju na ontološki aspekt znanja.

Prema tome, u filozofskoj nauci govori se o egzistenciji ili esenciji znanja, a u epistemologiji se govori o aspektu njegove deskriptivnosti.

Epistemologija i filozofije nauka i naučnih disciplina²³

Ljudska znanja se dijele na različite načine. Jedna od podjela je na skupinu znanja prve razine i skupinu znanja druge razine. Obratimo pažnju na sljedeći primjer.

Iskazi iz prve skupine:

- a. Bog postoji, On je Jedan, Moćan i Znalac;
- b. ubrzanje kod kretanja tijela s konstantnom brzinom je nula.

Iskazi iz druge skupine:

- a. religijsko-filozofski iskaz (kakav je "Bog postoji") dokazuje se razumom;
- b. fizika kao nauka za potvrđivanje svojih iskaza i njihovo dokazivanje ima potrebu za razmišljanjem i argumentacijom, ali se njihovo ostvarenje događa jedino empirijskim putem.

Koja je razlika između ova dva iskaza?

U iskazima prve skupine, to jest u kategorijama znanja o Bogu ili o tijelima, raspravlja se o objektivnim ili umskim zbiljama te o bitskim i akcidentalnim postulatima tih zbilja. Međutim, u iskazima druge skupine govori se o određenoj znanosti. Čovjek u iskazima druge skupine o znanjima iz prve skupine gleda i prosuđuje izvana.²⁴ Znanja druge razine su znanja o znanju.²⁵

U znanjima druge razine raspravlja se o bitskim i akcidentalnim pravilima znanja prve razine, a tema znanja druge razine su znanja prve razine. Filozofije nauka i naučnih disciplina (kakve su filozofija obrazovanja i odgoja, filozofija politike, filozofija prava itd.) pripadaju znanjima druge razine.²⁶

U području religije ponekad se govori o djelima obveznika, Kur'anu, uvjerenjima itd., a sve

to formira nauke kakve su fikih, tefsir, kelam... Sve ove nauke pripadaju naukama prve razine, a ponekad one započinju univerzalnim i izvanjskim pitanjima poput: jesu li religijske nauke postoje ili su promjenjive; jesu li religijske nauke svete ili im nedostaje svetost; da li su povezane s drugim naukama i sl. Odgovori na ovu vrstu pitanja formiraju filozofiju religijskih nauka odnosno religijsku epistemologiju, a koje su poznate kao nauke druge razine.

Prikladno je spomenuti da filozofije nauka i naučnih disciplina nisu uvijek nauke druge razine. Naprimjer, filozofija povijesti, filozofija religijskog prava i neke druge spadaju u nauke prve razine, jer se u njima raspravlja o povijesnim uzrocima i činiocima, o uzroku krivotvorenja religijskog prava itd. Iskaz "svi reformisti naposljetku postaju konzervativci", iako se odnosi na povijest, sam ne predstavlja izvještaj o povijesti kao nauci. Ili, iako se mudrost zabranjivanja pijenja vina odnosi na vjerezakonske propise, ipak taj propis ne govori o vjerezakonu kao takvom. Prema tome, ova vrsta sudova se također ne ubraja u nauke druge razine.

Dakle, uzimajući u obzir da nauke prve razine raspravlja o objektivnim ili umskim zbiljama zaključujemo da se epistemologija upravo kao i ontologija ubraja u nauke prve kategorije. Ako neka nauka bude sastavljena od iskaza čija je obaveza objašnjavanje i dokazivanje načela predmeta jedne nauke, izvođenje metoda istraživanja prikladnog za tu nauku ili, drugačije kazano, teme kojom će se baviti ta nauka, onda je to znanje druge razine ili posteriorna epistemologija i pripada skupini filozofije nauka i naučnih disciplina.²⁷ U ovom dijelu obično se riječ *filozofija* koristi u genitivnoj vezi s drugim dijelovima sintagme, kakve su, naprimjer, filozofija nauke islamskog prava, filozofija teologije itd.

Filozofija nauke je na višoj razini od nauke i bavi se analizom metoda i logikom naučnog objašnjavanja, dok se sama nauka zadovoljava objašnjavanjem zbilja koje su njezin predmet.

Predmet apriorne epistemologije i filozofske znanosti je znanje (u apsolutnom značenju

²³ Mohamad Taqi Misbah Jazdi, *Amuzeše falsafe*, sv. 1, darse pandom (Falsafe we olum).

²⁴ Abdullah Dževadi Amuli, *Šari'at dar ajneje ma'refat*, str. 261.

²⁵ Abdulkерim Soruš, *Falsafeje 'elm edžtem'a*, str. 27.

²⁶ Abdulkерim Soruš, *'Elm čist, Falsafe čist*, str. 45.

²⁷ Mohamed Taqi Džiferi, *Tahqiqati dar falsafeje 'elm*, str. 62.

znanje podrazumijeva prisustvo forme ili egzistencije stvari u umu), a pod epistemologijom u ovim raspravama misli se na apriornu epistemologiju koja se bavi pitanjem usklađivanja sa stvarnošću te obavještavanjem, odnosno razotkrivanjem znanja, dok su filozofije nauka i naučnih disciplina kakve su filozofija matematike, filozofija sociologije i neke druge zapravo posteriorne epistemologije i njihov predmet je ono što je navedeno s njima u genitivnoj vezi, to jest nauke i znanja prve razine.

Uzimajući u obzir činjenicu da se u apriornoj epistemologiji i filozofiji znanja raspravlja o problemu indukcije, nameće se pitanje je li ovaj problem dio znanja prve razine ili dio znanja druge razine?

Odgovor je da je ovo pitanje istaknuto i u apriornoj epistemologiji i u posteriornoj epistemologiji. Ako se pitanje postavi u njegovom apsolutnom značenju (da li je indukcija pouzdana metoda za empirijske nauke ili ne), onda je ovo pitanje jedno od pitanja apriorne epistemologije. Međutim, ako se isto ovo pitanje postavi za fiziku, hemiju ili neke druge nauke, onda će ono postati pitanje posteriorne epistemologije. Potrebno je obratiti pažnju na činjenicu da se u naukama prve razine koriste racionalne, empirijske, tradicionalne i intuitivne metode, dok u naukama druge razine postoje dvije vrste procesa. Prvi proces je prikupljanje, te u ovom procesu treba upoznati povijest nauke. U vezi s ovom temom primjenjuje se povijesna tradicionalna metoda. Drugi proces je prosuđivanje i u njemu se primjenjuje analitičko-racionalna metoda.

Epistemologija i psihologija znanja

Ponekad se ljudska znanja oslanjaju na logičke dokaze, argumente i mogu se braniti i dokazivati. Mjesto na koje se oslanjaju kod ove vrste znanja i ponašanja jest dokaz. Međutim, nekad ljudska znanja nisu dokaziva i potječu od uzroka ili činilaca koji nisu logični. Ako se ovakvi uzroci pronađu u ljudskoj nutrimini i psihi, oni se razmatraju u psihologiji znanja.

Predmet psihologije znanja su čovjekove mentalne odnosno intelektualne aktivnosti.

Drugim riječima, predmet ove nauke je proces kojim razne vrste ulaznih informacija u ljudski mozak bivaju transformirane, umanjene, uvećane, razrađene, akumulirane i opravljene, te postaju predmetom raznih korištenja. Cilj ove nauke je kompiliranje formulacija i otkrivanje jasnih teorija o mentalnim strukturama i procesima koji se dešavaju u formi percepcija, razumijevanja, pamćenja, učenja, prisjećanja i upotrebe informacija. Ova nauka želi da dosežući svoj krajnji cilj, to jest razumijevanje ljudskog ponašanja, predstavi jasan i detaljan opis percepcija, znanja, razumijevanja i ostalih spoznajnih procesa. Evidentno je da je praktični rezultat ovih objašnjenja predviđanje i bolje razumijevanje čovjekovog ponašanja. Vijek trajanja ove nauke podudaran je s trajanjem psihologije, ali je u drugoj polovini dvadesetog stoljeća ona doživjela novo i osjetnije pojavljivanje.²⁸

Psihologija vidi percepciju kao egzistencijski čin i ona se ne bavi njezinom tačnošću ili netačnošću, dok epistemologija, obraćajući pažnju na percepcije kao na jedan osjećaj, istovremeno iz druge perspektive posmatra same percepcije. Glavni cilj epistemologije je razotkrivanje uspostavljanja kriterija ispravnog znanja. Komunikacija između epistemologije i psihologije počinje onda kad proces stvaranja emocija, pamćenja, mašte i poimanja postaje predmetom pažnje psihologa.²⁹

Epistemologija i sociologija znanja

Kako je prethodno kazano, ljudska ponašanja i znanja nekad su uzrok, a nekad posljedica. Nekad su izvor znanja posljedice nastale pod utjecajem društvenih činilaca, tako da se ova vrsta znanja proučava i razmatra u sociologiji znanja.

Sociologija znanja prvenstveno se bavi vezom između znanja i drugih egzistencijalnih činilaca u društvu, to jest kulture. Jedna od osnovnih preokupacija sociologa znanja bila je da pokažu kako posebni obrasci mišljenja i znanja kakvi su estetički, etički, filozofski, religijski i politički sistemi padaju pod utjecaj kulturnih i društvenih

²⁸ Ali Naqi Harazi (Kemal); *Ramazane Doulati; Rahnamaje rawanšenasi we 'elme šenabt*, str. 18.

²⁹ Muhamed Taqi Feali, *Daramadi bar ma'refatšenasije dimi we mo-aser*, str. 39; David Walter Hamlyn, *Taribe ma'refatšenasi*, str. 4.

formi koje su u njima nastale.³⁰ Dakle, sociologija nastoji ustanoviti kriterij za znanja koja imaju svoje uzroke, dok se sociologija znanja bavi spoznajom društvenih činilaca pojavljivanja znanja.

Epistemologija i logika

Ove dvije nauke imaju mnogo zajedničkih tačaka. Velik je broj pitanja o kojima se diskutira i koja se razmatraju i u logici i u epistemologiji, ali epistemologija nije sinonim za logiku niti je njezin dio. Da bi se razumio precizan odnos između ove dvije nauke, potrebno je razmotriti definiciju logike i njezinu funkciju.

Islamski filozofi su logiku smatrali propedeutičkom naukom čiji je glavni zadatak ispravljanje razmišljanja i metoda ispravnog mišljenja. Logika je prepoznavanje značenja tako da od nje stizemo do stečenih znanja, a s njihovim spoznavanjem saznajemo od kojeg značenja prema koje znanju ćemo stići. Također, logika je znanje o kvalitetu upotrebe svakog značenja od polazišne do željene tačke.³¹

Logika je nauka u kojoj se raspravlja o bitskim svojstvima predodžbi i potvrda iz aspekta njihovog odašiljanja ka nepoznanicama ili o bitskim svojstvima sekundarnih inteligibilija.

Logika je zakon raščlanjivanja ispravnog od neispravnog razmišljanja.³²

Logika je nauka u kojoj se raspravlja o metodama obrazlaganja argumentacije i dedukcije, uvjetima uvodnih premisa dokaza, načinu njihove sinteze, uvjetima ispravne definicije i kvalitetu njihovog redosljedaja.³³ Tema logike je kvalitet prijenosa od stečenih formi u umu do nevidljivih činilaca u duši. Ako se ovo prenošenje izvrši ispravnim redosljedom, stići ćemo do željenog rezultata.³⁴ Logika je zakon ispravnog razmišljanja.³⁵

Svako mišljenje se formira od dva područja, materijalnog i formalnog. Oba imaju potrebu za jednim kriterijem radi čuvanja od pogreške. Uzimajući u obzir definicije logike postaje jasno da je zadatak formalne logike osiguravanje pravila

dosezanja ispravne forme, načina uređivanja, uvjeta uvodnih premisa i dr. Međutim, zakon koji se odnosi na materijalno područje mišljenja i sprečavanje pojavljivanja greške u tom području pripada sferi epistemologije.

Odlučivanje o tome da li je neki proces iznošenja dokaza vjerodostojan ili ne jest logička rasprava, dok je istraživanje o esenciji, pouzdanosti i opravdanosti znanja područje epistemologije. U epistemologiji govorimo šta je to opravdanost procesa, dok u logici govorimo kako je proces opravdan, te pod kojim uvjetima i razložnim načelima će biti vjerodostojan. U epistemologiji svoj cilj ne obrazlažemo nekom posebnom vrstom argumenta i u njoj se ne raspravlja o tome, naprimjer, kakvi treba da budu uvjeti pravila deduktivnog ili induktivnog zaključivanja. Istina je da tradicionalna logika raspravlja o brojnim temama koje danas pripadaju području epistemologije na način da su mnoge teme klasične logike prenesene u savremenu epistemologiju.

U prošlosti epistemologija nije bila istaknuta na jedan nezavisan način, a njezine teme su bile spominjane kao dijelovi logičkih, filozofskih i teoloških djela, jer su sve tri nauke imale potrebu osiguranja pravila materijalne ispravnosti mišljenja. Naravno, pravila koja se tiču forme u logici bila su istaknuta nezavisno i nije bilo potrebe da se ona spominju u filozofskim ili teološkim djelima. Prema tome, ako sada imamo namjeru pronaći pitanja iz epistemologije u naslijeđu prijašnjih naraštaja, potrebno ih je tražiti u izvorima sve tri nauke. Pridavanje važnosti pitanju spoznaje pripremiло je teren za kompiliranje logičkih djela i njihovo izučavanje prije filozofije i teologije. Naravno, temelj logike počiva na tome da zbilja postoji i da je njezina spoznaja moguća.³⁶

Iako logika nema ništa od sebe da bi postala nasljednikom neke od nauka, ipak je neophodna za stjecanje znanja i dosezanje zbilja koje pripadaju posrednim (stečenim) znanjima. Logika je kriterij ispravnog razmišljanja i mjerilo tačnog

³⁰ Michael Mulkay, *Elm ve džam'ehenasije ma'refat* (Science and the Sociology of Knowledge), tårdžemeje Hosein Kečuan, str. 11.

³¹ Hadže Nasiruddin Tusi, *Asasu el-iqtibas*, str. 15.

³² Fanari Rumi, Šemsuddin Muhammed ibn Hamze ibn Muhammed, *Šarhe Fanari 'Ali Isagudži*, str. 4.

³³ Ebu Hamid Gazali, *El-Muqizu min dalal*, ba mokademe Ali Bu Malham, str. 34.

³⁴ Ebu Hamid Gazali, *Mejaru el-'ilm*, str. 39.

³⁵ Morteza Motahhari, *Madžmu'eje asar*, sv. 5, str. 44.

³⁶ Abdullah Dževadi Amuli, *Ma'refatšenasi dar Kur'an*, str. 22.

mišljenja, a mjerilo nikad neće preuzeti mjesto onoga što je mjereno. Druge nauke imaju obavezu osiguranja robe, dok logika ima obavezu procjene cjelovitosti i ispravnosti te robe i svaka od njih ispunjava zasebnu dužnost, ne više od toga.³⁷

Epistemologija i filozofija

U raspravi o naučnom položaju epistemologije istaknuta su dva važna pitanja:

1. da li je epistemologija dio filozofije i
2. da li su epistemologija i filozofija međusobno razdvojene?

Ako su ove dvije nauke međusobno razdvojene, nameće se pitanje koja od njih ima veću potrebu za onom drugom? U pogledu prvog pitanja neke od definicija epistemologije pokazuju da je ova znanost dijelom filozofije, ali za pronalaženje preciznijeg odgovora potrebno je obratiti pažnju na neke od sljedećih tema.

Esencija (štaštvo) filozofije

Različiti naučnici definiraju filozofiju prema njezinom cilju, a ponekad i prema koristi koju donosi. Neki od njih su pri definiranju u obzir uzeli metodu, a drugi opet predmet kojim se ona bavi. Jedna od poznatih i preciznih definicija filozofije (definicija prema predmetu bavljenja) je sljedeća: "To je nauka koja raspravlja o primarnim i sekundarnim pravilima egzistencije iz tog aspekta što je egzistencija."

Šta se podrazumijeva pod "egzistentom iz tog aspekta što je egzistent"? Da li se pod tim misli na vanjsku zbilju apsolutnog egzistenta, na njegov pojam ili na egzistente općenito? Ako se misli na apsolutnog egzistenta, to jest na Bit Uzvišenog (Zbilja Apsolutne Egzistencije), onda bi mnoge rasprave koje se odnose na egzistente općenito trebalo izbaciti iz filozofije, dok se u filozofiji raspravlja o nastalosti i vječnosti svijeta, podjeli egzistencije, postojanju posljedice itd. Prema tome, ili ova definicija nije sveobuhvatna ili danas postojeća filozofija nije dorasla svojim protivnicima.

Ako se pod filozofijom podrazumijeva pojam apsolutne egzistencije onda će mnoga filozofska pitanja o vanjskim zbiljama biti izvan

područja filozofske znanosti. Ako se pod filozofijom bude mislilo na egzistenciju apsolutno onda to podrazumijeva sve subjekte bivstvovanja, što znači da će se razmatrati mnoga pitanja koja su izvan filozofije. Tako će se naprimjer u filozofiju uključiti pitanja matematike, prirodnih nauka i drugih znanosti. Da bi se otklonili ovi problemi, pridodato je nešto ranije izrečenoj definiciji filozofije, tako da se pod filozofijom podrazumijeva "egzistent iz tog aspekta što je egzistent prije njegovog specifičnog određenja" (موجود بما هو موجود من قبل ان يتخصص). Također, filozofija raspravlja o pitanjima razuma, duše, kvaliteta i drugih različito uvjetovanih egzistenata, iako oni ne pripadaju primarnoj podjeli egzistencije.

Dakle, potreban je neki drugi kriterij da bi se odredio redoslijed podjela koji uzima u obzir stanovište filozofije.

Mulla Sadra se u svom djelu *Es-Šavabedu-er-Rububijje* (الشواهد الربوبية) bavi ovom temom. On filozofiju smatra znanošću koja raspravlja o "egzistentu iz tog aspekta što je egzistent prije njegove matematičke ili prirodoslovne specifikacije" (موجود بما هو موجود قبل ان يصير رياضيا او طبيعيا). To znači da je tema filozofije egzistencija i njezine podjele prije njezinog postajanja matematičkom ili prirodnom. Ako je neki egzistent postao matematički, onda je on predmet matematičke nauke, a ako je postao prirodan, onda je on predmet proučavanja prirodoslovlja.³⁸

Prema tome, ako filozofiju smatramo identičnom prvotnoj filozofiji ili metafizici, a njezinom temom apsolutni egzistent, ne egzistent apsolutno, onda je možemo definirati na sljedeći način: "To je nauka koja raspravlja o općim pitanjima apsolutnog egzistenta ili nauka koja govori o univerzalnim pitanjima egzistencije, ili skupom iskaza i pitanja u kojima se govori o egzistentu iz tog aspekta što je egzistent."³⁹

Mulla Sadra ovako govori o definiciji filozofije i njezinim dijelovima:

"Znaj da je filozofija usavršavanje čovjekove duše posredstvom znanja i spoznavanje zbilja egzistenata – onakvih kakve one jesu

³⁷ Abdullah Dževadi Amuli, *Ma'rafatšenasi dar Kur'an*, str. 62.

³⁸ Mulla Sadra Širazi, *Es-Šavabedu er-Rububijje*, El-Mešhedu el-ewwel, El-Išraqi el-hadi ašere.

³⁹ Misbah Jazdi, Mohammad Taqi, *Amuzeše falsafə*, sv. 1, str. 90.

– prosuđivanje o njihovoj egzistenciji putem istraživanja i dokazivanja uz argumente, a ne putem nagađanja, slijedenja i sumnje – u skladu sa čovjekovim potencijalima. Također, poredak svijeta je racionalni poredak u skladu sa čovjekovom sposobnošću da dosegne stanje bivanja nalik Uzvišenom. Čovjek je egzistent sačinjen od intelektualne forme i materijalne stvari, a njegova duša također posjeduje dva aspekta: spekulativni nematerijalni i praktični intelektualni. Što se tiče spekulativnog, njegova svrha je prihvatanje duše u formi egzistenta, savršeno i potpuno, da bi je se transformiralo u intelektualnu, ali ne u njezinoj materiji nego u formi i da bi ona postala njegov izgled i njegova slika. Ovo je jedno umijeće koje Poslanik traži od Gospodara u svojoj dovi: “Gospodaru moj, pokaži mi stvari onakvima kakve one jesu!” I kada je Ibrahim Halil zatražio: “Gospodaru moj, daruj mi sposobnost ispravnog prosuđivanja”, a ta sposobnost prosuđivanja je potvrđivanje egzistencije stvari, što implicira njihovu

⁴⁰ Mulla Sadra Širazi, *Al-Asfaru el-erbe'a*, sv.1, str. 2; Mulla Sadra Širazi, *Eš-Šavabedu er-Rububijje (Moqademe we ta'liqe*,

predodžbu. Kad je riječ o praktičnom aspektu, njegov plod je dobro djelo koje se preduzima radi ovladavanja duše tijelom i podvrgavanja tijela duši, što je umijeće o kojem govori Poslanik Božiji, s.a.v.a.: “Poprimite Božija svojstva...”⁴⁰

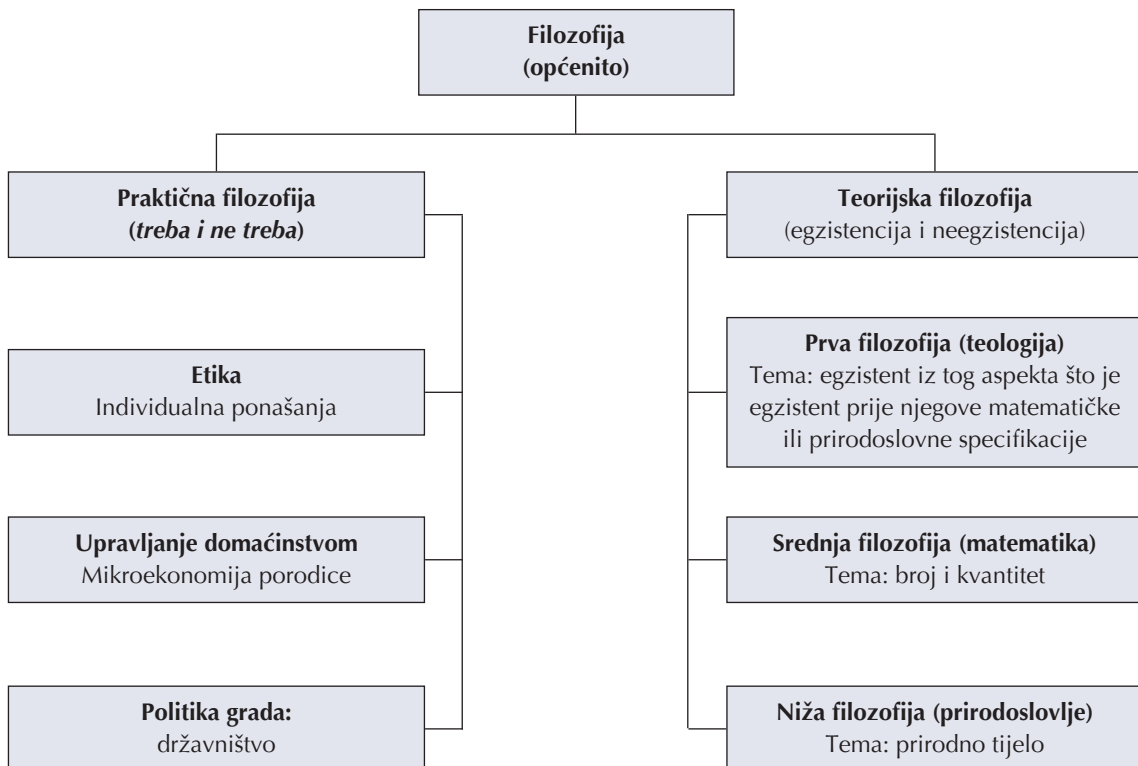
Podjela filozofije u staroj Grčkoj

Filozofi stare Grčke dijelili su filozofiju u općem smislu na teorijsku filozofiju (egzistenti i neegzistenti) i praktičnu filozofiju (*treba i ne treba*).

Teorijska filozofija obuhvatala je matematiku, prirodoslovlje i teologiju, a praktična filozofija obuhvatala je etiku, pravo i politiku.

Dakle, tema filozofije u njezinom užem značenju, to jest teologija, je apsolutni egzistent ili apsolutno svi egzistent, naravno “prije njegove matematičke ili prirodoslovne specifikacije”. Upravo zbog toga se u filozofiji raspravlja o tijelu, ali kad se govori o pokretnom tijelu, rasprave o njemu prebacuju se na prirodoslovlje (niža filozofija).

Sejjid Dželaludin Aštijani), str. 141-147; Mulla Sadra Širazi, *Šarhu el-hedajeti el-esirije*, str. 8.

Filozofija ima neke odlike od kojih su najvažnije sljedeće:

1. Metoda dokazivanja filozofskih tema je racionalna metoda, nasuprot empirijskim i tradicionalnim naukama, ali se ova metoda koristi i u logici, teologiji, filozofskoj psihologiji i nekim drugim naukama kakva je filozofija etike, te u matematici. Prema tome, ne može se smatrati da ova metoda pripada isključivo prvoj filozofiji.
2. Filozofija ima obavezu dokazati potvrđene principe drugih nauka i to je jedan od razloga potrebitosti ostalih nauka za filozofijom, pa je ona prepoznata kao majka nauka.
3. U filozofiji se primjenjuje kriterij razlikovanja stvarnih od nezbiljskih i konvencionalnih fenomena. Zato je ponekad glavni cilj filozofije razaznavanje zbiljskih fenomena i njihovo razlikovanje u odnosu na one koji su nezbiljski i konvencionalni.
4. Specifičnost filozofskih pojmova je u tome da se oni ne mogu steći putem osjetila i empirije. Neki od filozofskih pojmova su *uzrok i posljedica, nužno i moguće, materijalno i nematerijalno*. Ovi pojmovi se terminološki nazivaju sekundarne filozofske inteligibilije.⁴¹

Sad se vraćamo našem osnovnom pitanju: da li je epistemologija dio filozofije ili je nezavisna nauka?

Ukoliko znanje smatramo jednom narativnom egzistencijom, utoliko će i epistemologija, poput nekih općih rasprava, filozofske spoznaje znanosti, rasprava o duši, teologije u užem smislu i slično, biti dio filozofije. To je upravo ono što su tvrdili brojni autori koji su smatrali da je epistemologija ogranak filozofije.⁴² Upravo zbog toga neki raniji autori isticali su da je epistemologija povezana s filozofskom spoznajom znanosti kako bi se u pogledu nauke (njezinih primarnih i sekundarnih načela) raspravljalo o njezina oba aspekta, to jest o ontološkom i narativnom aspektu. Međutim, jedna grupa autora je doseg filozofije smatrala ograničenijim pa, osim što su

stavljali negacijske prefikse, oni su također negirali naučnost onoga što je tema filozofije. Oni su filozofiju smatrali znanošću koja raspravlja o pravilima "egzistenta iz tog aspekta što je egzistent prije njegove matematičke, prirodoslovne ili naučne specifikacije". Na taj način su rasprave koje se odnose na nauku izašle iz okvira filozofije. Kao rezultat toga, epistemologija je postala zasebna nauka nezavisna od filozofije, kao što su i prirodne nauke i matematika izašle iz okvira filozofije.

U slučaju razdvojenosti filozofije i epistemologije, koja od njih prethodi onoj drugoj?

Profesor Misbah Jazdi smatra da potreba filozofije za epistemologijom nije poput potrebe jedne nauke za uzvišenijom naukom, nego je poput potrebe filozofije za logikom. To objašnjava na sljedeći način: prvo, sudovi za kojima filozofija ima potrebu su samoočigledni sudovi koji se ne mogu negirati; drugo, potreba za ovom vrstom sudova je poput sudova koji se objašnjavaju u logici radi stjecanja znanja o nauci i dodatnog potkrepljenja, ali ovo gledište ima svoje dvije inačice.

Prva je da sva epistemološka pitanja nisu samoočigledni sudovi i ne može se kazati da se filozofija zasniva samo na njima, jer u epistemologiji postoje mnoga teorijska pitanja na kojima se također zasniva filozofija. Doseg znanja, područje razuma i druge teme samo su neka od pitanja koja ne pripadaju samoočiglednim sudovima, a neslaganje između filozofa, gnostika i teologa u mnogim slučajevima se vraća na ova epistemološka pitanja.

Neslaganje među različitim filozofskim školama (islamska filozofija, materijalističke filozofije, filozofija egzistencijalizma itd.) počiva na kompliciranim i teorijskim pitanjima u epistemologiji. I dok u pogledu tih pitanja ne bismo imali jasan stav, ne možemo izabrati neku od ovih filozofskih škola.

Druga je da čak i logika kao nauka obuhvata mnoge teorijske rasprave na kojima se zasniva filozofija. Profesor Dževadi Amuli smatra da su aspekti potrebitosti različiti. Iz jednog aspekta filozofija ima potrebu za epistemologijom, a iz drugog aspekta je obratno.

Status dokaza se nalazi iza mnogih racionalnih pitanja, jer postoji mnogo uvodnih premisa

⁴¹ Misbah Jazdi, Mohammad Taqi, *Amuzeše falsafe*, sv. 1, str. 91.

⁴² David Walter Hamlyn, *Taribe ma'rifatšenasī*, str. 1.

bez kojih će proučavanje problema spoznaje biti komplicirano, ali svima njima prethodi potvrđivanje, jer dok se ne riješi teorija znanja i ne ustanovi količina čovjekovog stečenog znanja o sebi i izvan sebe, neće biti nikakve koristi od iznošenja filozofskih, teoloških i drugih problema.⁴³ Prvo treba dokazati i prihvatiti načelo postojanja znanja da bi se o njemu govorilo u epistemologiji. Zato je iz ovog aspekta epistemologija u potrebi za filozofijom. Moguće je da se kaže kako je načelo postojanja znanja jedno samoočigledno pitanje. Ovo je tačno, ali nematerijalnost ili materijalnost znanja, što je filozofska rasprava, u epistemologiji ima životno važnu ulogu i epistemologija iz ovog aspekta također ima potrebu za filozofijom. U skladu s tim, većina filozofskih rasprava u određenom smislu ima potrebu za epistemologijom jer, u ukupnosti, epistemologija prethodi filozofiji i iz obrazovnog aspekta potrebno je prije učenja i podučavanja filozofiji pozabaviti se njome. Uzimajući u obzir da epistemološka pitanja i ontologija znanja prethode filozofskim i ontološkim problemima, Allame Tabatabai je napominjao da epistemologija ima velik utjecaj na filozofiju, teologiju i gnozu.⁴⁴

Dakle, filozofska i ontološka pitanja uglavnom imaju potrebu za epistemologijom, što znači da epistemologija prethodi ontologiji, mada jedan dio epistemoloških problema ima potrebu za nekim od ontoloških diskusija.

Epistemologija i nauka o duši

Poznavanje duše je put za spoznavanje Boga (من عرف نفسه فقد عرف ربه). Neki od argumenata kojima se dokazuje Božija egzistencija zasnivaju se na pitanju o duši. Vjerovanje u opstojnost duše temeljni je stup rasprava o proživljenju. Teme nauke o duši imale su osnovnu ulogu u filozofiji etike i sistemu odgoja i obrazovanja, pa one formiraju načela etike koja se tiču pitanja o duši. Filozofi koji su prethodili Mulla Sadri raspravu o duši smještali su u dio o prirodoslovlju, dok Mulla Sadra u podjeli filozofije bira novi put i svoju filozofiju predstavlja u četiri dijela: opća

pitanja, prirodoslovlje, teologija u užem smislu i učenje o duši. Četvrto putovanje u djelu *Asfar* posvetio je također raspravama o duši.

Duša u filozofskoj terminologiji podrazumijeva ljudsku, životinjsku i biljnu dušu, pa Mulla Sadra u svom *Asfaru* također koristi ova općenita značenja duše.⁴⁵ U nauci o duši, nakon navođenja definicija duše i argumenta kojim se dokazuje njezina egzistencija, bavi se različitim aspektima duše (esencija, nematerijalnost, potencijal, unutarnje percepcije i pravila koja se odnose na svaki od stupova ovih rasprava).⁴⁶

Ove teme se odnose na ontološki aspekt duše i raspravlja se o pitanjima vezanim za te teme. Međutim, epistemologija je prihvatila postojanje duše, njezinu nematerijalnost, postojanje percepcija i njihovu nematerijalnost kao tematski princip i ona govori o raspoznavanju spoznaja koje je duša stekla. Dakle, neke rasprave nauke o duši smatraju se tematskim principima i epistemološkim hipotezama, tako da su predmetom pažnje narativnog aspekta znanja u epistemologiji.

Epistemologija i gnoza

Pošto teorijska gnoza podrazumijeva tumačenje duhovnih osvjedočenja jednog gnostika do kojih je on stigao praktično hodeći duhovnim putem, postoji potreba za kriterijem istinitosti i neistinitosti, kako duhovnog osvjedočenja gnostika tako i njegovih tumačenja tih duhovnih osvjedočenja. Ova stvar je predmet rasprave u epistemologiji. Drugim riječima, jedan dio epistemologije bavi se neposrednim znanjem i duhovnim osvjedočenjem (intuicijom), raspravlja o njihovoj kakvoći, predočava kriterij njihove pogrešivosti i bavi se osnovama za kritiku te razmatra gnostička osvjedočenja. Glede dijela koji se odnosi na razne vrste posrednog (stečenog) znanja, epistemologija se bavi kriterijem njezove ispravnosti i pogrešivosti, te osnovama za kritiziranje i razmatranje teorijskog irfana. Prema tome, ovisnost gnoze (irfana), kako njezinog praktičnog tako i teorijskog ogranka, o epistemologiji potpuno je jasna. Epistemologija može

⁴³ Abdullah Dževadi Amuli, *Ma'rifatšenasi dar Kur'an*, str. 21.

⁴⁴ Ibidem, str. 35.

⁴⁵ Mohamad Taqi Jazdi, *Šarhe delde baštom Asfar*, sv. 1, str. 15–26.

⁴⁶ Hasan Hasanzade Amuli, *Ujunu mesailu en-nefsi*, str. 3. U ovoj knjizi su teme o duši razmatrane po redosljedu izlaganja.

iznaći nova pitanja i otvoriti nove horizonte za dosezanje zbilje i mogućnosti njezine spoznaje iz ukupnosti gnostički stečenih saznanja.

Epistemologija i filozofija uma

Filozofija uma je najvažnija filozofska aktivnost savremenog doba. Iako je u sedmoj deceniji bila aktuelna samo filozofija jezika, ipak je od osme decenije pa nadalje filozofija uma formirala značajan dio aktivnosti filozofije. Filozofija uma raspravlja o intelektualnim fenomenima i njihovoj povezanosti s tijelom i fizičkim procesom u tijelu. Teorija fizikalizma je, kroz neke redukcionističke teorije (funkcionalizam, teorija identiteta i bihevizizam), antiredukcionizam, teoriju eliminacije, enigmatiku i teoriju antifizikalizma, predstavljena od filozofa kakvi su Thomas Nagel i Daniel Dennett uz objašnjavanje povezanosti uma s tijelom. U filozofiji uma se također raspravlja o poređenju praktične aktivnosti i funkcije uma s kompjuterom.

Uz navedena objašnjenja postaje jasno da u filozofiji uma ne postoji briga o pitanjima poput mogućnosti i vrijednosti znanja niti o istinitosti i lažnosti sudova, o čemu se inače govori u epistemologiji.⁴⁷

Kognitivna znanost i epistemologija

Kognitivna znanost nastoji otkriti mehanizme koji vladaju spoznajnim fenomenima i to je zapravo nekadašnja filozofija uma. Međutim, znanstvenici kognitivne znanosti su shvatili da kad neko želi razgovarati o umu, nije potrebno da ta aktivnost bude čisto filozofski diskurs, već je potrebno primijeniti i druge nauke. Kognitivna znanost, nasuprot ostalim ograncima filozofije, koristi se empirijskim naukama poput neurologije, psihologije i lingvistike, te pokazuje obzir spram razlike u definiciji i funkciji epistemologije i kognitivne znanosti.

Povijest filozofije znanja

Filozofija znanja i epistemologija su od prvih razdoblja filozofije bili predmetom rasprave u području misli i filozofije.⁴⁸ Ova nauka postoji

još od vremena stare Grčke, ali je nakon sedamnaestog stoljeća ušla u područje ljudske misli kao nezavisna i uobličena nauka. Leibniz i Locke su proveli sistematska istraživanja i epistemologija se odvojila i postala nezavisna od filozofije. Berkeley i Hume su nastavili i proširili Lockeova istraživanja i zato je empirizam ojačao, a potom je došao red na Kanta. Poznati racionalistički filozof Kant bio je pod Humeovim utjecajem, pa je ograničavanjem vrijednosti perceptivnih moći teorijskog uma za račun matematičkih i empirijskih nauka zadao snažan udarac položaju metafizike. Time je postao očigledan objektivni utjecaj epistemologije na ostale grane filozofije i u tome je tajna dekadencije zapadne filozofije.

Međutim, islamski filozofi, uz pridavanje objektivne vrijednosti empirijskoj metodi u prirodnim naukama, istakli su istovremeno vrijednost racionalnih percepcija i nikad se u pogledu ovog načela nisu međusobno razišli. Uz potvrđivanje položaja razuma, u islamskoj filozofiji se nije pojavila potreba za pitanjima epistemologije i nužnosti njezine nezavisnosti. Zato su se muslimanski mislioci zadovoljili spominjanjem nekih problema epistemologije u različitim područjima (naravno, uz pažnju i dovoljnu potporu). Ipak, nakon pojave različitih filozofskih škola na Zapadu te njihovog kretanja i prodora među muslimanske mislioe, ukazala se veća potreba za razdvajanjem epistemoloških tema. S obzirom na to, istraživači religije muslimanskog porijekla u današnjem su vremenu nezavisno, opširno, precizno i sredeno unijeli epistemološke rasprave u polje islamske misli. Među njima se mogu spomenuti vrijedni mislioci poput Allame Tabatabajija, Muhammeda Bakira Sadra, Motahharija, te velikani savremenog doba Dževadi Amuli, Hasanzade Amuli, Subhani i Misbah Jazdi.

U nekoj općoj podjeli povijest epistemologija se dijeli na dva dijela: epistemologija u muslimanskom svijetu i epistemologija na Zapadu.

⁴⁷ Za više informacija vidjeti: Frank Jakson, *Philosophy of Mind and Cognition*; Paul Churchland, *Matter and Consciousness*.

⁴⁸ Za detaljnije informacije o povijesti epistemologije može se osvrnuti na djela Hasana Moalemija: *Negabi bar marefatšenasi dar falsafe eslami* (Pogled na epistemologiju u islamskoj filozofiji) i *Negabi bar marefatšenasi dar falsafeje garb* (Pogled na epistemologiju u zapadnoj filozofiji).

Tokom povijesti islamske misli filozofi i mišlioni pridavali su posebnu važnost znanju i njegovim dimenzijama i u svojim djelima su isticali tu važnost. U svim poljima za koja su smatrali da su potrebne epistemološke teme, ti velikani su raspravljali prikladno i pažljivo (nezavisno od teme ili pak u vezi s drugim temama).

Povijest filozofije znanja u islamu

Povijest filozofije znanja i epistemologije u muslimanskom svijetu može se podijeliti na dva perioda. Prvi period je od Kindija do vremena Allame Tabatabajija. Kindi⁴⁹ u području epistemologije govori o tri načina stjecanja znanja: putem osjetila, putem razuma i putem objave. Znanje koje je došlo putem objave smatra najpouzdanijim među njima. On smatra da se putem razuma stječu neophodna znanja (znanja koja nisu utisnuta u ljudsku prirodu). Zbilju stvari je moguće percipirati putem razuma, a ne putem osjetila. Kindi smatra nespornom činjenicu da razum ima moć dosezanja stvarnosti.⁵⁰

Farabi⁵¹ (Drugi učitelj) je prvi filozof koji je filozofirao o različitim poljima religije i prvi je koji je grčku logiku u potpunoj i uređenoj formi predstavio muslimanima. Ibn Sina smatra da svoje razumijevanje Aristotelove metafizike duguje Farabiju.⁵² On razum dijeli na teorijski i praktični. Teorijski razum dijeli na: materijalni, posjedovani i stečeni.⁵³ Drugi učitelj je osjetila i razum smatrao dvama alatima koji imaju vrijednost pri spoznavanju, pri čemu osjetila percipiraju pojedinačne stvari (uključujući materijalne i nematerijalne), dok razum percipira univerzalije.⁵⁴ Za razliku od njega, Kindi je smatrao da se materijalni egzistenti percipiraju putem osjetila, a nematerijalni putem razuma. Farabi je vjerovao da su temelj znanja primarni samoočigledni sudovi⁵⁵

i, poput Kindija, smatrao da su neki od primarnih samoočiglednih sudova načelo uzročnosti i načelo nemogućnosti združivanja kontradikcija. Također, kao i Aristotel, prihvata gledište o univerzalijama i kaže da se univerzalija može predicirati mnoštvu stvari.⁵⁶

Ibn Sina⁵⁷ se u svojim djelima bavio definiranjem percepcije i znanja i tome je pridavao važnost. On smatra da je percepcija nešto poput prisustva stvari kod subjekta percepcije i to na način prisustva same zbilje stvari i prisustva njezine forme.⁵⁸ On je predstavio brojne definicije znanja i spoznaje. Prikazao je na jedan lijep način podjelu znanja nakon Farabija. Prema njemu, osjetila i razum su sredstva percepcije, a univerzalnim znanjima i kategorijama prethodne znanja stečena putem osjetila. Temelj ljudskih znanja su primarni samoočigledni sudovi (nemogućnost združivanja kontradikcija, načelo kauzaliteta), a temu znanja pridodaje temi duše. Imao je značajne rasprave o temi umske egzistencije, a ontologiju znanja razmatra obuhvatnije od filozofa koji su mu prethodili. On teorijsku filozofiju započinje logikom, jer je logika sredstvo teorijskih nauka. Na početku znanje dijeli (kao i Farabi) na predodžbu i potvrdu. Na toj osnovi dijeli logiku na dva velika dijela: dio o predodžbama i dio o potvrdama. I predodžbu i potvrdu dijeli na stečene i nestečene.⁵⁹

Sva Ibn Sinaova djela sadrže bilješke iz epistemologije. *El-Isarat* je posebno snažno djelo u kojem se nalazi mnogo epistemoloških rasprava. Čini se da je to posljednje djelo koje je Ibn Sina napisao. Naravno, više je ovakvih rasprava u dijelu koji se odnosi na logičke teme. Djelo *En-Nedžat* obuhvata tri cjeline: Teologiju, Prirodoslovlje i Logiku. Najviše epistemoloških tema nalazi se u dijelu o logici. U djelu *Ta'liqat* prikazane su rasprave o posrednom (stečenom) i neposrednom (prisutnom) znanju.⁶⁰

⁴⁹ Abu Jusuf Ja'qub ibn Ishaq al-Kindi rođen je oko 800. godine u Basri, a umro oko 870. godine u Bagdadu.

⁵⁰ O Kindijevim stavovima i djelima vidjeti: Mir Mohamad Šerif, *Povijest filozofije u islamu*, sv. 1, str. 593-608; *Risaletu fi el-akl*, str. 1 i 2; *Felsefetu-l-Kindi*, sv. 1, str. 608.

⁵¹ Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhan ibn Uzalagh al-Farabi rođen je 870, a umro 950. godine.

⁵² Hosein ibn Abdullah ibn Sina, *En-Nedžatu fi el-mantiq we el-ilahijjat*.

⁵³ Ibidem, sv. 1, str. 643.

⁵⁴ Farabi, *El-Džam'u bejnu raj'i hakimejn*, str. 98-99.

⁵⁵ Farabi, *Et-Tanbihu 'ala sebili es-sa'adeti*, str. 52, 81-82.

⁵⁶ Farabi, *El-Mantiq 'inde el-Farabi*, sv. 1, str. 75.

⁵⁷ Abu Ali Hosein ibn Abdullah ibn Sina rođen je 980. godine u blizini grada Buhare, glavnog grada tadašnjeg Samanidskog Carstva. Umro je 1037. godine u Hamedanu u Iranu.

⁵⁸ *Šarh el-Isarat we et-tanbihat*, sv. 2, str. 308.

⁵⁹ Hosein ibn Abdullah ibn Sina, *Šarhu el-Isarat we et-tanbihat*, sv. 1, str. 212. i 215; *En-Nedžat*, str. 64-65.

⁶⁰ Ibn Sina, *Et-Ta'liqat*, str. 7, 19. i 79; *En-Nedžat*, str. 74, 76, 82.

Gazali⁶¹ u svom traktatu *El-Munkizu min dalal* bavi se svojom prošlošću i objašnjava period kada je zabasao u sumnju i način svog izbjavljenja iz nje.⁶² U nekim svojim knjigama naglašava da je potrebno steći zbiljsko i izvjesno znanje. Izvjesno ili pouzdano znanje je ono znanje koje nam razotkriva zbilju objekta znanja. To je takvo razotkrivanje pri kojem kod nas ne samo da neće ostati nikakva sumnja nego u njemu neće biti ni mogućnosti greške. Prema njegovom gledištu, etape znanja su sljedeće: osjetila, imaginacija, razum i vjerovjesničko znanje. Temelji sigurnog znanja su sljedeći: očigledni sudovi, nutarnja osvjedočenja, sudovi doneseni na osnovu izvanjske osjetilne percepcije, empirijski sudovi i imaginacijski sudovi. On je izvjesnost bilo da se radi o logičkoj ili racionalnoj pouzdanosti, jer je neke od njih smatrao pogrešivim. U tom smislu, racionalnu sigurnost nije ubrajao u vrline. Primarne samoočigledne sudove smatrao je osnovom znanja i vjerovao da osjetila prilikom percipiranja objekata percepcije imaju potrebu za razumom i nisu nezavisna. Također, da bi razum percipirao zbilje stvari, ima potrebu za otklanjanjem zastora i prepreka uobrazilje. Zapravo, razum ima potrebu za objavom.

Ibn Rušd⁶³ je prije svega bio filozofska ličnost, ali je obraćao pažnju i na epistemološka pitanja. U njegovim djelima se posvećuje pažnja temama poput instrumenata spoznaje (osjetila, razum, i njegove razine), vrsta dedukcije, vrsta sudova, rasprava o božanskom znanju, prirode ljudskog

razumijevanja, temelja i načina stjecanja znanja o stvarima.⁶⁴ Duša i njezine percepcije, osjetila i osjetilne percepcije i zadaci razuma jesu teme koje su bile predmetom Ibn Rušdove pažnje i razmatranja.⁶⁵

Šihabudin Jahja Suhrawardi⁶⁶ pojavio se u podneblju u kojem je filozofija bila marginalizirana i gdje su postojale uglavnom gnostičke tendencije. Opažajući ovakvu situaciju, osnovao je novu školu koja bi trebalo da dadne odgovore na pitanja svog vremena. Uprkos kratkom životu, iza sebe je ostavio mnoštvo djela i duhovnih dobara.⁶⁷

Njegovo najvažnije djelo je *Madžmu'ije musannafat* (مجموعه مصنفات) i iz njega se mogu razumjeti njegova gledišta. Šejh Išraq naglašava važnost osjetila i razuma, ali više od svega smatra važnim intuiciju (duhovno osvjedočenje). On osjetila klasificira na vanjska i unutarnja. Temu podjele znanja na posredno (stečeno) i neposredno (prisutno) razvio je i proširio više od drugih. Među primjere neposrednog znanja on ubraja znanje o duši, znanje o duševnim emocijama, znanje o Uzroku Darovatelju Egzistencije, te čak znanje posljedice. Kreiranje novog filozofskog sistema od Mulla Sadre i uređenje tog sistema od Allame Tabataba'ija posljedica je važnosti koju je Suhrawardi pridavao neposrednom znanju. Suhrawardi se bavio i pitanjem primarnih i sekundarnih inteligibilija. On je bio uvjeren da za kreiranje jednog filozofskog sistema treba kombinirati *zuhd*⁶⁸, iluminaciju (*išraq*) i racionalnu

⁶¹ Ebu Hamid Muhammed ibn Muhammed Gazali rodi se u Tusu pored današnjeg Mašheda u Iranu 1058. godine, a umro je i sahranjen u istom mjestu 1111. godine.

⁶² Ebu Hamid Gazali, *El-Munkiz min Dalal*, str. 22; Ova knjiga ima različite prijevode, a Mohammad Ajnevand je svoj prijevod predstavio pod naslovom *Sumnja i spoznaja*. Ondje gdje se govori o mogućnosti znanja (tema skepticizma) podrobnije ćemo objasniti ovu temu.

⁶³ Ebul-Valid Muhammed ibn Ahmed ibn Muhammed ibn Ahmed ibn Rušd je bio islamski teolog, sudija, pravnik i ljekar. Rodio se 1126. (520. godine po Hidžri) u Kordobi u Andaluziji, u porodici vjerskih učenjaka arapskog porijekla. Umro je 1198. godine u Maroku (9. safera 590. godine po Hidžri). Njegovo tijelo je sahranjeno u porodičnoj grobnici u Kordobi.

⁶⁴ Ahmed Abdul-Muhejmen, *Nazarjetu el-ma'rifeti bejne Ibn Rušd we Ibn Arebi*, Darul-Vafa, Aleksandrija.

⁶⁵ Mahmud Zidan, *Nazarijetu el-ma'rifeti bejne mufekkiri el-islami we el-felasefeti el-'arabi el-mua'serin*, str. 21. *Nazarijetu el-ma'rifeti 'inde Ibn Rušd*.

⁶⁶ Rodio se u mjestu Suhraward u iranskoj pokrajini Zendžan 1124. godine (549. godine po Hidžri), a pogubljen je u 38. godini, to jest 1191. godine (587. godine po lunarnom hidžretskom kalendaru).

⁶⁷ O životopisu Šejh Išraqa predstavljani su neki izvori u Suhrawardijevom djelu *Se risale (El-Altvahu el-'amadije, Kalimetu et-tasawwuf we el-lamebat)* uz redakтуру i uvod Nedžefqalija Habibija 1397. godine po solarnom hidžretskom kalendaru, izdanje Andžomane Falsafeje Iran. Ti izvori su: djela profesora Henryja Corbina u saradnji sa Sejjidom Huseinom Nasrom, *Da'iretu el-me'arifetu el-islamije*, sv. 12; *Ujunil-Ebnai ibn Ebi Asibati* (600–668), Bejrut, 1965, sv. 2, str. 641 i dalje; *Wefajatu el-A'jan*, Ibn Halkan (608–681), Egipat, 1948, sv. 5, str. 312. i dalje; *Madžam'u el-Adaba*, Jakut Hamavi (574–626), Egipat, 1938, sv. 19, str. 314. i dalje; *Nezbetu-l-Arvah*, Šahruti, dio koji se odnosi na Suhrawardija i prijevod djela *Hikmetu el-Išraq*, Sejjid Džafer Sedžadi, Danešgahe Tahrán.

⁶⁸ Poseban islamski način uzdržanosti spram dobara ovog svijeta, nešto što je nablžie asketizmu kako se u svijetu rašireno razumijeva (prim. prev.).

metodu, dok se za prenošenje unutarnjih duhovnih osvjedočenja drugima treba koristiti racionalnim metodom i ta osvjedočenja predstaviti u racionalnom sistemu.

Fahr Razi⁶⁹ u svim svojim djelima osvrtao se na epistemološke teme. U Razijevim djelima se na sveobuhvatan način diskutira o sljedećim temama: instrumenti spoznaje, unutarnja osjetila, razum i njegove razine, načini sprečavanja greške u osjetilnoj percepciji pomoću razuma, način sprečavanja greške razuma pomoću samoočiglednih sudova, primarni samoočigledni sudovi kao izvor spoznaja, očigledne predodžbe, očigledne (nužne) tvrdnje itd. On je ponekad davao nezavisne naslove za epistemološke teme. Njegov um i njegova izuzetno snažna osobnost bili su uzrok mnoštva prigovora i sumnji koje je upućivao raznim naukama.⁷⁰

Muhjuddin Arebi (Šejhul-ekber),⁷¹ iako je bio gnostik (arif) i njegova djela se ubrajaju u najvažnije izvore islamskog irfana, ovaj veliki čovjek poklanjao je pažnju i znanstvenim pitanjima, a među njegovim djelima predmet proučavanja i okorištavanja mogu biti i sljedeće rasprave: Putevi znanja, Fitret (iskonska priroda), Razum, Otkrovenje, duhovno osvjedočenje i božansko znanje.⁷²

Hadže Nasirudin Tusi⁷³ je napisao više od tri stotine djela. Neke od tema o kojima je raspravljao u svojim djelima su: percepcije, osjetila, imaginacija, razum, mašta, podjela osjetila na

vanjska i unutarnja, pogreške osjetila i njihovo sprečavanje pomoću razuma, samoočigledni sudovi, sekundarne logičke i filozofske inteligibilije,⁷⁴ sudovi proizašli iz primordijalne naravi⁷⁵ itd. Njegova djela koja obuhvataju mnoge epistemološke teme su: *Tadžridu el-mantiq*, *Asasu el-igtibas*, *Talhisu el-muhassal* i *Šarbu el-İsarat* (tumačenje Ibn Sinaovog djela *El-İsarat*). U svom djelu *Tadžridu el-i'tiqad*, koje je zapravo teološko djelo, bavi se dvama aspektima znanja: ontološkim i epistemološkim.⁷⁶

Mulla Sadra⁷⁷ je bio svestraniji filozof od mislilaca koji su mu prethodili. U raspravama i djelima koja mu se pripisuju posvećivao je posebnu pažnju i temeljito razmatrao epistemološke teme. Nekad je to činio u zasebnim poglavljima, a nekad u formi posebnih djela. Vrlo prilježno se bavio temama kakve su definicija percepcije, podjela percepcija, instrumenti percepcije, nužnost postojanja samoočiglednih sudova, vrste samoočiglednih sudova, vrste sudova zasnovanih na osjetilnoj percepciji, vrste inteligibilija, razine sigurnosti⁷⁸ itd.⁷⁹ On je utemeljio školu transcendentne teozofije (الحكمة المتعالية) nakon što je potpuno ovladao iluminacijskom i peripatetičkom filozofijom. Slijedeći gledište Šejhul-İsraqa, on znanje dijeli na dva dijela: posredno (stečeno) i neposredno (prisutno). Neposredno znanje obuhvata znanje nematerijalnog uzroka o svojoj posljedici i znanje nematerijalne posljedice o nematerijalnom uzroku. On smatra da je percepcija

⁶⁹ Fakhruddin Razi rođen je 1149. u Reju (današnji Iran), a umro 1209. godine u Heratu (današnji Afganistan).

⁷⁰ Madžid Fahri, *Tarihu el-felsefeti el-islamijeti* (Minzu el-qarni es-samini hata jevmena haza), str. 351, 476, 484. i *Taribe falsafe dar islam*, sv. 2, str. 81-94.

⁷¹ Rodio se u Andaluziji. Njegov otac se zvao Hatem Taji. Čini se da je većinu života proveo u Meki i Siriji. Bio je učenik šejha Ebu Medina Magribija Andaluzija, jednog od gnostika iz šestog stoljeća. Ibn Arebi je najveći islamski gnostik i niko nije dosegao njegovu razinu u teorijskom irfanu ni prije ni poslije njega. Zbog toga je i nosio titulu Šejhul-ekber (Najveći učitelj, *Doktor maksimum*). Umro je u Damasku 1240. godine (638. godine po Hidžri).

⁷² Ahmad Abdul-Muhejmen, *Nazarijetu el-ma'rifeti bejne Ibn Rušd we Ibn Arebi*.

⁷³ Muhammed ibn Muhammed ibn Hasan Tusi bio je izuzetan učenjak, ponos čovječanstva i profesor svih racionalnih i tradicionalnih nauka svog vremena. Osim što je bio primjer najljepšeg morala, bio je i blistava ličnost u pitanjima politike i upravljanja. Rođen je u gradu Tus 1201. godine (597. godine po Hidžri), a umro je u Bagdadu 1274. godine

(672. godine po Hidžri). Sahranjen je u Kazimejnu pored mezara Imama Muse ibn Džafera i mezara Imama Muhammeda ibn Alija el-Dževada.

⁷⁴ Hasan ibn Jusuf Hilli, *Kašful el-murad fi šarbi et-tadžridi el-i'tiqad*, str. 65, 67. i 72.

⁷⁵ *Šarbu el-İsarat*, sv. 2, str. 323; *Naqdu el-Muassel*, str. 522; *Šarbu et-Tadžrid*, str. 206. i 214.

⁷⁶ Hasan ibn Jusuf Hilli, *Kašfu el-murad fi šarbi et-tadžrid el-i'tiqad*, tashih Hasan Hasanzade Amuli, str. 224-229.

⁷⁷ Sadruddin Muhammed ibn Ibrahim ibn Jahja Kavami Širazi rođio se u Širazu 1571. godine. Umro je tokom povratka s hadža 1640. godine u okolini Basre ili Nedžefa. O njegovom životu, duhovnim stanjima, porodici i njegovom ukopu vidjeti: Sejjid Muhammed Hamenei, *Sejre bikemt dar Iran we dar daban*, str. 271-300; Ali Davani, *Durnamji az zendeganije Sadrul-mute'alehin dar zemne Mulla Sadra we bikmete mute'aliye; Resaletan fi tasawwur we tasdiq* (tahqiq Mahdi Šari'ati).

⁷⁸ Mulla Sadra Širazi, *Tefsire Qur'an*, sv. 6, str. 282.

⁷⁹ *El-Muzaberu el-ulubije*, str. 26; *El-Asfaru el-erbe'a*, sv. 3, str. 278.

vrsta kretanja subjekta spoznaje od potencijalnog ka aktuelnom i uspinjanja njegove egzistencijalne razine na višu razinu.

Nakon Mulla Sadre, tumači njegova djela poput Hadži Mulla Hadija Sabzevarija, Mulla Alija Nurija i drugih bavili su se u svojim djelima epistemološkim raspravama. Slijedeći Mulla Sadru, Sabzevari se u svojim djelima (*Šarhe Manzume*, *Madžmueje resail*, *Esraru el-bikam* i *Hašijehaje Asfar* i dr.) bavi dubokim epistemološkim raspravama. Pritom posebnu pažnju posvećuje temi usklađenosti samoočiglednih sudova sa stvarnošću.⁸⁰

Primjećuje se da su se u prvom periodu muslimanski mislioci bavili epistemološkim temama usput ili tu i tamo, a samo ponekad su razmatrali tu temu u njihovim nezavisnim raspravama.

U drugom periodu (vrijeme Allame Tabatabajija i novosadrovaca) epistemologija je dostigla vidljiv razvoj i širenje, pa se razmatra u djelima velikih mislilaca potpuno nezavisno i na uređeni način. U djelima savremenih učenjaka, posebno Allame Tabatabajija, predmet razmatranja su sljedeće teme: definicija znanja, podjele znanja (predodžbe, potvrde, neposredno znanje koje je prema njegovom gledištu središnja tačka svih znanosti,⁸¹ posredno znanje, specifičnosti svakog spomenutog dijela itd.), mogućnost znanja, instrumenti znanja, vrijednost znanja i etape znanja. Allame Tabatabai ove je teme objasnio u svojim djelima *Usule falsafe we raweše realizm*, *Bidajetu el-bikme*, *Nehajetu el-bikme*, *El-Mizan* i *Hašijeha bar Asfar*.

Nakon Tabatabajija, profesor Motahhari je ozbiljno i pažljivo razmatrao spomenute teme i raspravljao o njima u zasebnim djelima kakva su: *Masaleje šenaht*, *Wahj ve nubuwwet*, *Fitret*, te u svojim komentarima djela *Usule falsafe we raweše realizm* i *Šarhe mabsute Manzume*. On je bio veoma istaknut kad je riječ o epistemološkim temama u njegovom vremenu.⁸²

Nakon Motahharija ova tema je bila predmetom pažnje velikana poput Sejida Muhammeda Bakira Sadre u njegovom djelu *Felsefena we el-asisu el-mantegijeti li el-istigra*. Među

savremenim učenjacima je i Misbah Jazdi, koji je u svom djelu *Amuzeše falsafe* deset lekcija posvetio epistemologiji. On u ovom djelu, uzimajući u obzir mišljenja nekih zapadnih filozofa poput Kanta, Locka, Humea i dr. razmatra i kritizira škole mišljenja kakve su pozitivizam, empirizam itd. Također, koristeći se naslijedom prethodnika i islamske filozofije zakoračio je na polje epistemoloških rasprava o etici i pravu.

Allame Muhammed Taqi Džaferi se bavio epistemološkim temama u svojim djelima *Šarhe Nebdžul-belage* (u polovini šestog toma, cijelom sedmom tomu i polovini osmog toma) i *Šenaht az didgah elmi we az didgah Kur'an*.

Profesor Sobhani je objašnjavao epistemološka pitanja u djelima *Nazarjetu-l-ma'refe* i *Šenaht dar Falsafeje eslami*.

Profesor Dževadi Amuli se opsežno bavio epistemološkim pitanjima u svom djelu *Ma'refatšenasi dar Kur'an*. On u ovom djelu razmatra i teme koje se odnose na ontologiju znanja te također široko tematizira rasprave o nematerijalnosti percepcija i umskoj egzistenciji (iako se ovdje znanje koristi kao temelj).

Islamska filozofija znanja je iz aspekta strukture prošla dvije etape. U prvoj etapi su aktuelna pitanja kretanja znanja, pitanje osovine i predmeta spoznaje te problemi kakvi su usklađenost znanja sa stvarnošću, podjela znanja, vrijednost znanja, mogućnost znanja i rasprava o pogrešci u znanju.

U drugoj etapi znanstveni pokret se okreće sebi i postiže sistematizaciju. U ovoj etapi doseže se horizont viši od dostignute razine uspona i pretvara se u jedno koherentno i uređeno znanje.

Sljedeća specifičnost islamske filozofije znanja u svom povijesnom toku jest to da su teme ove nauke ozbiljno povezane s ontologijom znanja. Među njima su pitanja nematerijalnosti znanja i funkcionalnosti neposrednog znanja na jedan potpuno ozbiljan i razrješujući način ostvarila svoju ulogu u islamskoj filozofiji znanja. Upravo ovo predstavlja nastavak suprotstavljanja skepticizmu i nastavak borbe s njim.

⁸⁰ *Šarhe Manzume*, dio o logici, str. 8; dio o filozofiji str. 142.

⁸¹ Sejid Muhammad Husejn Tabatabajij, *Nehajetu el-bikme*, str. 238-240; *Usule falsafe we raweše realizm*, sv. 1, str. 27, 36, 37, 41, 60; *Parwaraqije Asfar*, sv. 3, str. 280.

⁸² Njegova djela koja sadrže važne epistemološke teme su: *Mas'aleje šenaht*, *Wahj we nubuwwet*, *Fitret*, *Parwaraqijaje Usule falsafe we raweše realizm*, *Šarhe mabsute Manzume* i kompilacije njegovih predavanja.

Neke od tačaka uspona filozofije znanja vidljive su kroz njezino suprotstavljanje i sučeljavanje s idealističkim pristupima kakvi su relativizam u raspravama o mogućnosti znanja te suočavanje sa zapadnim filozofskim školama kakve su pozitivizam, nominalizam i druge. Evidentno je da postaju vidljivi čvrsti temelji islamske filozofije znanja uz njihove ontološke osnove, te da se oni suočavaju sa svim nedoumicama uz svu svoju čvrstinu i koheziju.

Činjenica vrijedna pažnje je da je ova nauka dosegla višu razinu u sjeni nauke o načelima prava i uz interakciju s njom.

Osim onoga što je spomenuto ranije, potrebno je obratiti pažnju na to da je novosadrovska filozofija znanja donijela važne inovacije koje su specifičnost novosadrovskih epistemologa kakvi su Muhamed Bakir Sadr i Morteza Motahhari. Tako je rasprava o indukciji potpuno i opsežno ušla u filozofiju znanja i tamo je precizno razmatrana i razvijana. Također, neke od specifičnosti novosadrovske filozofije znanja jesu rasprave iz epistemologije etike i epistemologije gnoze.

Na koncu, filozofija znanja postala je sistem koji svoje kretanje zasniva na nauci.

Povijest filozofije znanja na Zapadu

Iz jednog aspekta se može reći da je povijest filozofije Zapada zapravo povijest filozofije znanja i epistemologija Zapada, jer je pažnja spram ovih pitanja prevladavala u zapadnoj misli. I danas ovakav pristup ima tendenciju razvoja i širenja.

Filozofi prvog perioda (otprilike od šestog stoljeća prije nove ere do vremena sofista) nisu se zasebno i u odvojenim poglavljima ili djelima bavili epistemologijom, ali su postojale neizrečene epistemološke predrasude u slojevima njihovih gledišta i djela, što je zadovoljavalo potrebe. Većina rasprava se odnosila na ontologiju koja je počivala na načelima epistemologije.

Sam drugi period se može podijeliti na tri etape. Prva etapa počinje nakon sofista. To je vrijeme Platona, Sokrata i Aristotela.⁸³ Druga

etapa je poznata kao doba helenizma. To je jedan međuperiod između antičke Grčke i srednjeg vijeka. U ovom razdoblju koje traje osam stoljeća pojavile su se škole kinika, stoika i epikurejaca.⁸⁴

Treća etapa počinje krajem četvrtog stoljeća pr. n. e. kada sazrijeva novi skepticizam.⁸⁵ Upravo zbog toga pojavljuju se i filozofi koji se suprotstavljaju skepticima i nastoje iznaći odgovarajuće odgovore za njih. Ovo je bila treća etapa drugog perioda povijesti epistemologije na Zapadu. U ovom periodu pojavljuju se neoplatonisti i neoaristotelovci i, koristeći se Platonovom i Aristotelovom filozofijom, daju odgovore novim skepticima.

U trećem periodu (od renesanse do dvadesetog stoljeća) nije bilo nekog zasebnog, sveobuhvatnog i potpunog djela koje se bavilo područjem epistemologije. Međutim, zasebna poglavlja nekih djela bila su posvećena epistemološkim pitanjima ili su se dijelovi nekih poglavlja zasebno bavili ovom tematikom. Ovaj period počinje s Francisom Baconom i nastavlja se do dvadesetog stoljeća i u njemu se odvijaju važne epistemološke rasprave.

Četvrti period obuhvata vrijeme od dvadesetog stoljeća do danas. To znači da danas u zapadnom svijetu ima mnogo djela koja u ovoj nauci ulaze u područje mišljenja i znanja s različitim tendencijama i izvorima. Danas se ova nauka naziva epistemologijom ili teorijom znanja i u ovom području snažno su prisutne različite škole poput modernizma, postmodernizma i novog spoznajnog relativizma. Mnoge od aktuelnih rasprava u području teologije i filozofije religije, među kojima su rasprave o nauci i religiji, razumu i religiji itd. postavljene su na načelima epistemologije.

Poređenje epistemologije u islamskom svijetu i na Zapadu

Epistemologija u islamskom svijetu ima dva perioda. Ova dva perioda su slična trećem i četvrtom periodu njezine povijesti na Zapadu. To znači da su odmah od početka ovoj nauci posvećivana posebna poglavlja ili djela.

⁸³ Ako obratimo pažnju na povijest ove nauke i mislilaca koji prethode Sokratu, onda se epistemološki korijen nekih teorija koje se povezuju sa Sokratom, Platonom i Aristotelom može pripisati filozofima koji prethode Sokratu. Tako naprimjer Platonova teorija o idejama, prema mišljenju Ibn

Sine, Ibn Rušda i drugih mislilaca, ima korijen u stavovima i djelima drevnih filozofa, od kojih je jedan Pitagora. Vidjeti: Sejid Ali Asgar Handan, *Edrakate fetri*, str. 19.

⁸⁴ Sejjid Ali Asgar Handan, *Edrakate fetri*, str. 29.

⁸⁵ Akademijski skepticizam, vidjeti: *Amuzeše falsafe*, sv. 1, str. 38.

Sljedeća odlika je činjenica da su na Zapadu (bilo da se radi o staroj Grčkoj ili savremenom dobu) skeptici i relativisti bili uzrok zbog kojeg su filozofi pridavali pažnju i važnost epistemologiji, dok u islamskom svijetu nije bilo tako. Islamski teolozi, logičari i filozofi su na nezavisan način postajali svjesni potrebe za raspravama o epistemološkim pitanjima. U zapadnom svijetu su sofisti i skeptici pobuđivali motiv za aktuelizaciju pitanja iz epistemologije kod Sokrata i Aristotela. Tokom osam stoljeća (treća etapa drugog perioda) ove rasprave su bile gurnute na marginu, ali kasnije, s pojavom novog skepticizma, ponovo se javila motivacija za aktueliziranje i razmatranje ovih pitanja. U savremenom svijetu ponovo su postmodernisti i moderni relativisti postali novi predmet epistemologije, dok se u islamskom svijetu nisu bavili ovim temama zbog postojanja skeptika u različitim vremenima. Zapravo su islamski mislioci u svojim filozofskim i naučnim temama vidjeli potrebu za pravilima i zakonima koji su u vezi sa čuvanjem mišljenja od pogreške u materiji, pa su na ta pitanja obratili pažnju.

Struktura filozofije znanja kod islamskih filozofa

Rasprave iz filozofije znanja i epistemologije uvijek su bile dijelom čovjekovih briga. On je oduvijek tragao za njihovim rješenjem i na taj način je razotkrivao zbilju. Rasprava o znanju ubraja se među najzamagljenije praktične teme. Velikani ljudske misli govorili su o ovoj teškoj temi, a među njima Mulla Sadra u svom djelu *Hikmetu muta'alije* (الحكمة المتعالية) ovako govori:

إِنَّ مَسْأَلَةَ كَوْنِ التَّفَسُّعِ عَاقِلَةً لِّصُورِ الْأَشْيَاءِ الْمَعْقُولَةِ
مِنْ أَعْضَى الْمَسَائِلِ الْحَكْمِيَّةِ الَّتِي لَمْ يَنْقَحْ لِأَحَدٍ مِنْ
عُلَمَاءِ الْإِسْلَامِ إِلَى يَوْمِنَا هَذَا

“Zaista je pitanje toga da duša racionalno percipira inteligibilne forme stvari jedno od najnejasnijih pitanja filozofije koje niko od islamskih učenjaka do danas nije revidirao.”⁸⁶

U ovom članku nastojimo doći do sažetog saznanja o strukturi epistemologije kao nauke,

ali je potrebno spomenuti da je u ovoj strukturi uzeta u obzir spoznajna teorija a da se nismo bavili ontologijom znanja. Sljedeće što treba uzeti u obzir jest to da se u ovoj strukturi nismo zadovoljili samo gledištem islamskih učenjaka i filozofa ili samo onih sa Zapada, već smo obratili pažnju na oba gledišta uz jedan kreativan pristup.

Svaka nauka kao ukupnost sudova koji raspravljaju o objektivnoj ili umskoj zbilji ima svoje metode, sistem i redosljed tema. Zato je nužno ove teme izdvojiti na logičan i pravilan način da bi se ta nauka kretala brže ka postizanju rezultata i dosezanju željenog cilja.

Epistemologija kao nauka ima svoj predmet, metodu, teme i cilj. Ako se sve to pravilno raspoređi, to će uvećati njezinu koherentnost i preciznost, a osoba širokog razumijevanja će upoznavanjem s njima steći ispravnije razumijevanje epistemologije.

Kako smo ranije kazali, epistemološka pitanja su u povijesnom toku filozofije nekad razmatrana usput, nekad zasebno ili u odvojenom poglavlju, a nekad i u zasebnom djelu.

U drugom periodu povijesti ove nauke u islamskom svijetu islamski filozofi su napisali zasebna djela iz epistemologije. U nekim od tih djela razmatrana su neka epistemološka pitanja, a u nekim drugima je broj razmatranih tema bio veći. Ipak, čini se da do sada struktura i ukupnost formiranih postulata epistemologije nisu prikupljene i potpuno stavljene u redosljed. Naravno, moguće je pronaći nekoliko zasebnih djela ili poglavlja za koja se ovo ne može reći. Međutim, potrebno je prije početka rasprave o temama iz epistemologije sažeto predstaviti strukturu ove nauke i naslove njezinih glavnih pitanja, pa tek onda, imajući na umu sistem i strukturu epistemologije, razmatrati njezine teme.

Dakle, u drugom periodu povijesti epistemologije u islamu postoje samostalna i prilično opsežna djela. Spomenut ćemo neka od njih uzimajući u obzir redosljed tema iznesenih u njima.

Allame Tabatabai je jedan dio svojih filozofskih djela *Bidajetu el-hikme* i *Nehajetu el-hikme* posvetio temi umske egzistencije, dok je u djelu *Usule falsafe ve raweše realizm* vodio precizne rasprave u području epistemologije. Redosljed tema iz epistemologije u ovom djelu je sljedeći: znanje

⁸⁶ Mulla Sadra Širazi, *El-Asfaru el-erbe'a*, sv. 3, str. 312.

i percepcija (kvalitet, štaštvo i jedan dio o vrstama percepcije) – u trećem članku prvog sveska; znanje i objekt spoznaje (vrijednost onoga što se spoznaje), zbilja i njezino štaštvo, predstavljanje i odbacivanje teorija materijalističkih škola – u četvrtom članku prvog sveska; konvencionalne percepcije (jedna dio iz teme o podjeli spoznaje) – u šestom članku drugog sveska.

Morteza Motahhari u nekim svojim djelima, posebno u posljednjem dijelu trećeg sveska *Šarhe mabsute Manzume*, razmatra temu spoznaje i njezinih različitih dimenzija. Također, njegovo djelo *Mas'aleje šenaht* se isključivo bavi ovom temom. U ovom djelu on počinje s pitanjem mogućnosti znanja i njegovim dokazivanjem, te sumnjom, njezinim vrstama i skepticizmom. Također, daje precizne odgovore na nekim tačkama odstupanja. Druga tema u ovom djelu su instrumenti znanja, treća tema su izvori znanja, a četvrta tema su etape i stepeni znanja. Nakon toga se rasprava nastavlja na svoje ogranke, kakva je tema osjetilne percepcije (pripada raspravama o vrstama znanja), te toma o jednom od pravaca stizanja do znanja. U nastavku su teme poput zbiljske spoznaje, definicije znanja itd.

Od savremenih velikih mislilaca profesor Dževadi Amuli je dva svoja djela posvetio epistemologiji: *Ma'refatšenasi dar Kur'an* i *Šari'at dar ajineje ma'refat*.

Prvo djelo nije samo ona vrsta djela koje se formira pod naslovom epistemologija, već u njemu postoji nastojanje da se mogućnosti i temelji koji se nalaze u kur'anskim naučavanjima, filozofiji i islamskoj gnozi aktiviraju radi dijaloga i susreta s temama nove epistemologije.

On u uvodu druge recenzije ovog djela (koje se razlikuje u odnosu na prvo izdanje), koje je inače detaljan uvod u ove teme i u kojem je predstavljena njihova pozadina u povijesti islamske teologije filozofije i gnoze, iznosi neka svoja precizna filozofska promišljanja o dijelu nejasnih spoznajnih pitanja tokom povijesti islamske misli. Redoslijed tema u poglavljima ovog djela je sljedeći:

1. Postulati i izvori spoznaje
2. Kriterij znanja
3. Intuitivno znanje i pojmovno znanje
4. Racionalno znanje i logički kriterij

5. Zaključci, tematski principi i znanja zasnovana na hipotezi
6. Postojanost sigurnih sudova i povijesna transformacija znanja
7. Tema spoznaje u kur'anskim ajetima
8. Iznošenje stavova oponenata spoznaje u Kur'anu
9. Uvjeti i prepreke spoznaje iz aspekta Kur'ana
10. Spoznaja i vjerovanje
11. Sredstva i načini spoznaje
12. Klasifikacija znanja
13. Razine spoznaje
14. Transformacija i uspon znanja

U djelu *Šari'at dar ajineje ma'refat*, drugi dio (postojanost i promjena religijskog znanja) zajedno s pitanjima koja se odnose na epistemologiju, a među kojima su primjeri korištenja znanja i spoznaje, znanje i epistemologija, razine znanja, ontologija i znanje, epistemologija i njezini izvori, razmatra i detaljnoj kritici podvrgava skepticizam i relativizam.

Profesor Sobhani se također u svoja dva djela bavio ovom naukom. Ta dva djela su *Šenaht dar falsafeje eslami* i *Nazarijetu el-ma'rifeh*. U prvom spomenutom djelu na početku definira znanje (prvi problem epistemologije), potom se bavi pitanjem vrijednosti informacija i u nastavku toga podvrgava kritici školu skepticizma. Sljedeća tema kojom se bavi u ovom djelu su instrumenti spoznaje i u okviru toga on tematizira osjetila, razum i srce. Naredna pitanja kojima se bavi su razine spoznaje, mjerilo spoznaje i, na koncu, pitanje pouzdanog kriterija spoznaje.

Djelo *Nazarjetu el-ma'rifeh* kao jedan uvod u pitanja znanja, filozofije i teologije, predstavlja novi odgovor na nova epistemološka pitanja i pisano je na arapskom jeziku. Djelo sadrži uvod, dvanaest poglavlja i zaključak. U uvodu se govori o važnosti teorije spoznaje te o povezanosti i nužnosti ljudskih spoznaja, a to se predstavlja kao temeljni kamen svih znanja.

Prvo poglavlje ovog djela spominje definicije teologa i filozofa znanja i spoznaje, te njihove kritike. Drugo poglavlje razmatra podjelu znanja (predodžba, potvrda, nužno znanje, stečeno znanje, božansko znanje, ljudsko znanje, životinjsko znanje itd.).

Treće poglavlje bavi se vrijednošću znanja. Četvrto poglavlje razmatra pitanja instrumentata znanja i njihove epistemološke vrijednosti. U petom poglavlju se govori o razinama znanja, kriteriju zbilje i mjerilu razlikovanja zbilja od uobrazilja. Šesto i sedmo poglavlje bave se pitanjem granica znanja i njegove rasprostranjenosti. U osmom poglavlju se govori o nematerijalnosti znanja (ontološko pitanje), dok se u devetom i desetom poglavlju raspravlja o odnosu znanja i deset kategorija. Jedanaesto poglavlje ove knjige je posvećeno pitanju uvjeta i prepreka znanja. U posljednjem poglavlju djela govori se o važnoj temi u filozofiji etike, to jest o odnosu između onoga što "jest" i onoga "kako treba da bude", a tiče se teorijske i praktične mudrosti. Zatim se prezentiraju ekstremna, apstraktna i umjerena teorija, te se brane stavovi ove posljednje i na jedan prikladan način prihvata utjecaj teorijske mudrosti na praktičnu mudrost.

Profesor Misbah Jazdi u svom djelu *Amuzeše falsafe* nakon rasprave o uvodnim pitanjima dio od jedanaeste do dvadesete lekcije u knjizi posvećuje epistemologiji. Pitanja iz epistemologije o kojima se raspravlja u ovim lekcijama izložena su prema redoslijedu koji navodimo u nastavku.

U jedanaestoj lekciji govori se o važnosti epistemologije, spoznaji u islamskoj filozofiji i definiciji epistemologije. U dvanaestoj lekciji govori se o kakvoći potrebe filozofije za epistemologijom, o mogućnosti spoznaje (što predstavlja osnovna pitanja epistemologije), razmatraju se tvrdnje skeptika i odbacuju se njihovi prigovori. U trinaestoj lekciji govori se o podjeli znanja na neposredno i posredno, o specifičnosti neposrednog (prisutnog) znanja i njegovim razinama. U četrnaestoj lekciji nastavlja se rasprava o podjeli znanja uz poseban osvrt na posredno znanje i njegove dijelove. U petnaestoj lekciji govori se o vrstama univerzalnih pojmova (iz rasprave o vrstama znanja) uz obuhvaćanje pitanja vrsta inteligibilija i specifičnosti svake od njih, konvencionalnim, etičkim i pravnim pojmovima. U šesnaestoj lekciji govori se o empirizmu i kritici škole pozitivizma. Sedamnaesta lekcija bavi se ulogom razuma i osjetila. Osamnaesta lekcija je nastavak rasprave iz sedamnaeste lekcije o ulozi razuma i osjetila u sudovima. Devetnaesta

lekcija se bavi pitanjem vrijednosti znanja (jedno od važnih pitanja epistemologije). Dvadeseta lekcija govori o procjeni etičkih i pravnih sudova i specifičnostima ovih znanja, kriteriju njihove istinitosti/neistinitosti itd. U ukupnosti ovih deset lekcija formira drugi dio knjige i predstavlja nužnu pripremu za ulazak u rasprave iz ontologije.

U nastavku, nakon razmatranja metoda i redoslijeda pitanja u ovim djelima, bavit ćemo se objašnjenjem predložene strukture epistemologije.

Odabrana teorija strukture filozofije znanja

Uzimajući u obzir velik broj zagovornika i historijski pristup spram filozofskih, teoloških i logičkih izvora, te obraćajući pažnju na principe filozofije znanja koji uključuju i epistemologiju i ontologiju znanja, prikazat ćemo strukturu filozofije znanja.

1. Općenitosti filozofije znanja

- definicija i određivanje granica filozofije znanja;
- predmet filozofije znanja;
- teme filozofije znanja;
- cilj, važnost i funkcija filozofije znanja;
- odnos filozofije znanja s ostalim filozofskim temama i sličnim naukama kakva je ontologija znanja;
- različiti pristupi znanju (sociološki, psihološki, feministički, biologijski, pristup filozofije etike, filozofije gnoze itd). Ovi pristupi se mogu primijeniti i u drugim dijelovima strukture epistemologije kakve su mogućnost znanja te različite škole i metode epistemologije;
- historija filozofije znanja;
- s truktura filozofije znanja.

2. Analiza znanja

a) Štastvo znanja i umska egzistencija

Je li znanje svaki vid svjesnosti ili prisustvo forme stvari u umu ili pak znanje podrazumijeva istinito i opravdano uvjerenje? Raniji mislioci općenito su prihvatili prvu definiciju. Međutim, tokom posljednjih godina mnogi pojedinci

su nastojali da objasne nužan i dovoljan uvjet znanja jedne osobe u pogledu nekog suda (tvrđnje). Ova nastojanja su većinom bila takva da se mogu objasniti primjerima u sljedećim iskazima:

S zna da je **P** ako i samo ako

P bude istinito

1. **P** bude imalo uvjerenje da je **P**

2. **S** ima opravdanje za uvjerenje da je **P**

b) Gledišta

1. Gledišta zapadnih i islamskih mislilaca o definiciji znanja

2. Odabrana gledišta

3. Razlika između definicije i umske egzistencije

c) Upotrebe znanja

Neposredno znanje, posredno znanje, vještina i bilo koji drugi zajednički izraz i objašnjenje onoga na šta se misli pod odabirom znanja u raspravama o epistemologiji.

d) Teorije značenja

1. Upućivanje (referentan)

2. Analogna (John Locke)

3. Bihevioristička

4. Slika značenja

5. Primjena značenja

6. Pragmatizam

7. Humeova teorija

8. Fregeova teorija

9. Izabrana teorija

e) Povezanost i razlika između znanja i vjerovanja, neznanja, uvjerenja, ljubavi, zbilje, greške, mašte, sigurnosti i drugih duševnih stanja.

Naprimjer, za postizanje vjerovanja nužno je postojanje znanja. Da li to znači da je znanje uvod u vjerovanje ili ne? Da li vjerovanje nastaje uz posredno znanje ili uz neposredno znanje? Je li složeno neznanje vrsta znanja? Ubraja li se vjerovanje u znanje kao njegov dio? Da li ljubav olakšava stjecanje znanja ili ga otežava?

Prikladno je naglasiti da se neki od spomenutih pojmova i duševnih stanja kakvi su zbilja, greška, mašta, sigurnost itd. objašnjavaju u dijelu u kojem se govori o vrstama i vrijednosti znanja.

3. Vrste znanja

Postoji mnogo podjela znanja iz različitih aspekata. Ovdje ćemo spomenuti neke o njih.

a) Podjela znanja iz aspekta perceptivnih sposobnosti na osjetilno znanje, racionalno znanje i intuitivno znanje;

b) Znanje s obzirom na ono na što se odnosi (ono što se uči i ono što se radi) dijeli se na teorijsko i praktično, a praktično znanje se odvađa od tehnologije i industrije. Ova podjela u epistemologiji objašnjava etiku;

c) Znanje s obzirom na ono na šta se odnosi (općenitost i pojedinačnost) dijeli se na univerzalno, pojedinačno i osobno znanje;

d) S obzirom na egzistenciju i esenciju (štastvo) ili pojam objekta znanja, dijeli se na neposredno i posredno znanje;

e) S obzirom na prethodjenje i posteriornost u iskustvu znanje se dijeli na potonje i pređašnje. Ova klasifikacija postoji od Leibnizovog vremena;

f) Podjela znanja, uzimajući u obzir stvar po sebi i vanjsku pojavnost stvari, na znanje o noumenonu i znanje o fenomenu. Ova klasifikacija je ušla u epistemologiju od Kantovog vremena;

g) Znanje se, uzimajući u obzir odnos predikata i subjekta, dijeli na analitičko i sintetičko. Ova podjela se također smatra Kantovom inovacijom;⁸⁷

h) Znanje s obzirom na jasnoću i odsustvo pripadajuće jasnoće dijeli se na očigledno i spekulativno;

i) Znanje se, uzimajući u obzir zajedništvo znanja i sigurnosti ili nesigurnosti, dijeli na sigurno znanje, vjerovatno znanje i moguće znanje;

j) Znanje se, uzimajući u obzir subjekt spoznaje, dijeli na ljudsko znanje i na ono koje nije ljudsko. U ovom drugom znanju procjenjuje se kakvoća božanskog znanja, znanja meleka i životinjskog znanja;

k) Uzimajući u obzir pitanje urođenog znanja i prazne ploče (*tabula rasa*) ljudske duše, znanje se dijeli na znanje po prisjećanju i

⁸⁷ *Tambidat*, taradžeme Golamali Hadad, Adel, str. 96-97.

- znanje po stjecanju. O ovoj temi su značajne radove ostavili John Locke, Ibn Sina, Ibn Badže, Ibn Tufejl, Farabi i Ibn Rušd;
- l) Znanje se, s obzirom na prirodni i natprirodni faktor, dijeli na objavljeno znanje, nadahnuće, parapsihološka znanja, posebno božansko znanje itd;
  - m) S obzirom na ovaj i onaj svijet, dijeli se na ovosvjetsko i onosvjetsko znanje;
  - n) S obzirom na vrste sigurnosti, prema profesoru Sadru, sigurnost se dijeli na tri vrste i to: logičku ili matematičku sigurnost, bitsku sigurnost i predmetnu sigurnost.

4. Mogućnost znanja i njegova ograničenja

Prvo pitanje koje se nameće u vezi s ovim jest to da li ljudi imaju prirodnu i bitsku želju za stjecanjem znanja? Da li njihova želja proizlazi iz potrebe i nužnosti i da li se tiče aspekta metode ili aspekta subjekta? Ovisno o tome je li odgovor pozitivan ili negativan, treba se okrenuti drugom pitanju, a to je da li je stjecanje znanja, bilo da se radi o predodžbi ili potvrdi, moguće ili ne? U vezi s ovim potrebno je pozabaviti se raspravom o skepticizmu i njegovoj podjeli na globalni i lokalni skepticizam, ali i Gazalijevom i Descartesovom polazišnom skepsom, te boravišnom skepsom. U ovom dijelu vrijedno je dotaknuti se pitanja Kantove kritike i dogme dogmatskih filozofa, te mogućnosti prenošenja znanja. Ova rasprava obuhvata sljedeće naslove:

1. Realizam sa dva ogranka i to: prosti (sirovi) realizam i kritički (složeni) realizam.
2. Idealizam koji se dijeli na sljedeće škole: spoznajni skepticizam, etički skepticizam, klasični moderni skepticizam, skepticizam Descartesovog metoda, spoznajni relativizam (grane relativizma i šta mi podrazumijevamo pod relativizmom u aktualnoj raspravi), vrste relativizma, spoznajni pluralizam i njegove vrste uz obuhvaćanje različitih tendencija spoznajnog pluralizma, ontološki pluralizam itd.

5. Stupovi spoznaje

Svaki spoznajni poredak stoji na tri stupa: znanje, subjekt spoznaje i objekt spoznaje. U ovom dijelu ćemo se baviti sljedećim temama:

- da li je znanje nematerijalno ili materijalno;
- da li je znanje ujedinjeno sa subjektom i objektom znanja (ovo je pitanje bilo aktuelno od vremena Porfirija, a Mulla Sadra se bavio njegovim dokazivanjem u svom *Asfaru*);
- razlika između znanja i umske egzistencije;
- vrste percepcije (naravno, ovom pitanju je zbog njegove važnosti i složenosti posvećen zaseban dio);
- vrste perceptivnih sposobnosti (o ovom se pitanju raspravlja u nauci o duši);
- vrste objekata znanja (u raspravi o vrstama znanja ponekad se podjela znanja vrši s obzirom na objekt znanja te se u tom dijelu također raspravlja o vrstama objekata znanja);
- da li je znanje akcidentalno ili supstancijalno, a ako je akcidentalno u koju vrstu akcidencija se ubraja.

Mnoga od ovih pitanja se razmatraju u ontologiji znanja.

6. Izvori znanja

Dvije rasprave o izvorima i o instrumentima spoznaje međusobno su bliske, ali se i razlikuju. U raspravi o tehničkoj formi pitanja potrebno je kazati da nakon što je dokazano da čovjek nema nikakve spoznaje na početku⁸⁸ svog rođenja, ali da ima mogućnost stjecanja znanja, nužno je istaći ovo pitanje otkud, koji je izvor, odakle potječe, kojim sredstvom ili sredstvima čovjek stječe moguću spoznaju? Izvori koji se spominju u vezi sa stjecanjem spoznaje su sljedeći: priroda, to jest tjelesni i materijalni svijet, razum, srce, sveti religijski tekstovi. Prema piščevom gledištu, izvori spoznaje su priroda, ponadprirodni elementi, religijski i nereligijski tekstovi. Drugim riječima, izvori spoznaje su svijet prirode, imaginalni svijet, svijet potpune nematerijalnosti i svijet intelekta, a svaki od njih zahtijeva prikladno sredstvo.

Platon ne smatra prirodu izvorom spoznaje, jer čovjek uspostavlja kontakt s prirodom putem osjetila, a osjetila daju partikularnu spoznaju dok, prema njegovom gledištu, partikularna spoznaja nije stvarnost.

⁸⁸ *En-Nabl*, 78: *Bog vas iz trbuha majki vaših izvodi, vi ništa ne znate.*

7. Instrument spoznaje

U ovom dijelu, nakon objašnjenja postojanja izvora spoznaje, otvara se pitanje o tome kojim sredstvima je moguće koristiti izvore spoznaje. Dakle, u ovoj raspravi se spominju osjetila, mašta, imaginacija, razum i srce kao sredstva spoznaje i u vezi s njima se govori u sljedećim pitanjima:

- Da li osjetila mogu dati univerzalnu i sigurnu spoznaju? U vezi s ovim potrebno je istaknuti različita gledišta naučnika o pitanju indukcije, i to gledište Ibn Sine, Francis Bacon, Johna Stuarta Milla, Karla Poppera i Muhammeda Bakira Sadra.
- Da li razum može dostići sigurne rezultate u skladu sa stvarnošću? Šta je uloga i funkcija razuma u procesu stjecanja spoznaje? U ovoj temi potrebno je također istaknuti Kantovu kritiku teorijskog razuma i primjedbe iznesene od empirista u vezi s razumom.
- Da li imaginacijske percepcije mogu postići usklađenost sa stvarnošću ili su uvijek različite od stvarnosti?
- Da li srce (duhovno središte) daje subjektu spoznaje univerzalna znanja koja je moguće prenijeti drugima?

8. Osnovni temelji i korijeni spoznaje

Da li postoje temelji znanja (koji se nazivaju samoočigledni pojmovi i sudovi) ili ne? Ako je odgovor potvrđan, koji su to onda samoočigledni pojmovi i sudovi? Da li se samoočigledni sudovi koriste kao uvodne premise za dedukciju ili za indukciju? Ili se koriste kao manja i veća premisa?⁸⁹ Naravno, u djelima evropskih epistemologa umjesto izraza *samoočigledni sudovi* upotrebljavaju se izrazi *izravan* i *očigledan*.

Postoji li urođeno znanje ili su sva znanja stečena i treba prihvatiti teoriju Johna Lockea o *praznoj ploči*? Ovdje je sasvim prirodno raspravljati o Platonovom znanju po prisjećanju. Ova vrsta rasprava može se vezati uz pitanje vrijednosti znanja.

9. Vrijednost i kriterij znanja

Postoji li zbiljsko znanje? Šta je kriterij ispravnog i pogrešnog na razini dokazivanja i potvrđivanja? Postoje različite teorije o zbilji spoznaje. Ova rasprava također sadrži mjesto rasprave o

stvari po sebi. Kako je moguća provjerljivost etičkih i pravnih nauka i umjetnosti? Glavni naslovi ove teme su sljedeći:

- Teorije istine (koherentnosti, pragmatičnosti, usklađenosti, relativnosti, redukcionizma);
- Teorije opravdanosti (značenje opravdanosti, razine opravdanosti, introvertnosti, ekstrovertnosti, fundamentalnosti, "objašnjenja, dokazi, prigovori", koherentnosti i pragmatičnosti).

10. Izvori nastanka i mnoštvo znanja

- Predodžbe (različita gledišta, prihvaćeno gledište...)
- Potvrde (različita gledišta, prihvaćeno gledište...)

11. Razine i stepeni znanja

Da li prethodi predodžba ili potvrda? Da li osjetilno znanje prethodi racionalnom znanju? Koje su razine empirijskog znanja? Koje su razine ozbiljenja racionalnog znanja?

12. Uvjeti i prepreke znanja

Svaki od instrumenata i perceptivnih sposobnosti može imati uvjete i prepreke. Naprimjer, neki mislioci uvjetima spoznaje smatraju svijest o Bogu, očišćenje srca te etička dobra i vrline, dok u prepreke spoznaje ubrajaju ljubav prema ovosvjetskim dobrima, "zahrđalost" srca i moralne manjkavosti.

13. Područje i doseg spoznaje

Postoje li stvari koje su nedostupne ljudskom znanju? Naprimjer, gnostici tvrde da je nemoguće posrednim znanjem povezati se s Bogom, dok David Hume negira postojanje znanja o duši te postojanje uzroka i supstancije. Neki negiraju postojanje duševnih stanja. Gdje su područje i doseg racionalnog i osjetilnog znanja ili, drugim riječima, da li je Bog spoznatljiv ili nespoznatljiv? Neki, poput Spensera, smatrali su nemogućim znanje o Bogu. Da li se mogu spoznati supstancija, uzrok, materijalni egzistenci, neograničeni egzistenci, duša, duševna stanja, stvari po sebi? David Hume i Walter Kaufman sumnjali su u spoznaju duševnih stanja. Je li moguće znanje o prošlosti i budućnosti?

⁸⁹ M. Chisholm Rodrick, *Theory of Knowledge*, str. 2

14. Pristupi filozofije znanja

U ovom dijelu bavili smo se različitim školama u povijesnom kontekstu, poput empirizma i njegovih vrsta kakva je logički pozitivizam, te racionalizmom, nominalizmom i pragmatizmom. Govorili smo o relativizmu i njegovim vrstama kakve su Kantov relativizam, relativizam fenomenologa, potpuni relativizam i umski relativizam, zatim o skepticizmu i njegovim starim i novim vrstama, filozofskom, fizičkom i fiziologijskom idealizmu. Spominjali smo i dogmatizam i ostale epistemološke škole kakve su

feministička epistemologija, biologijska epistemologija, epistemologija etike, epistemologija gnoze itd. Naravno, u ovom dijelu se predlaže da se rasprave vode i procjenjuju prema povijesnom redoslijedu. Pisac ovih redova nema mogućnost niti priliku u ovom djelu razmatrati sve spomenute teme, ali se bavi najvažnijim od njih. Neke druge teme se objašnjavaju usput, dok se propituju epistemološka pitanja, kao što se naprimjer proširuju i objašnjavaju teme skepticizma, relativizma i dogmatizma dovodeći ih u vezu s mogućnošću spoznaje.

Abstract

Philosophy of Knowledge

Abdul Husein Hosroupanah

The philosophy of sciences and scientific disciplines is a common name related to the philosophy of sciences and philosophy of facts (فلسفه حقایق). The philosophy of sciences itself is the science of comprehensive descriptive-analytical scientific direction, such as the philosophy of religious knowledge, the philosophy of empirical sciences, the philosophy of social sciences, etc. The philosophy of realities/facts is an introspective science of descriptive-rational character about the real and conventional phenomena such as philosophy of religion, political philosophy and philosophy of knowledge. In order to explain this topic, it is necessary to note that the philosophy of sciences and scientific disciplines (*falsafeha-ye mozaʔ*) appears in two forms, that is, in two ways. The first way this philosophy appears is in the form of mental and objective, and real and conventional phenomena and realities. The second way is in the form of organized knowledge and sciences. The philosophy of sciences and scientific disciplines deals with phenomena and realities that belong to the first category of knowledge, applying a certain philosophical view of the rational analysis of a certain topic, that is, the objective and mental reality. Such phenomena are: the philosophy of life, the philosophy of language, the philosophy of mind, the philosophy of soul, the philosophy of knowledge, the philosophy of religion, the philosophy of prophecy, etc. This article seeks to answer the following questions: what is the goal of the philosophy of knowledge; what is its importance and function; what would be the philosophy of the Islamic knowledge, and the relationship between epistemology and the philosophy of science. The article provides a brief overview of the classification of philosophy in the ancient Greece and of the contemporary trends in the philosophy in the West and the philosophy in Islam.

Keywords: philosophy of knowledge, epistemology, history of philosophy.